

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1983 — Ч. 11 (271)

О. СМОТРИЧ: ДЕСЯТЬ СКУПИХ ВІРШІВ

**Ю. КЛИНОВИЙ: ЮРІЙ МОРАЧЕВСЬКИЙ, ЙОГО
БАТЬКИ, ЙОГО ПРИЯТЕЛЬ**

П. ОДАРЧЕНКО: ІСИДОРА КОСАЧ-БОРИСОВА

В. ВИТВИЦЬКИЙ: ХОДІННЯ ПО МУКАХ

А. КАМІНСЬКИЙ: ЧИ ТІЛЬКИ ПІДПІЛЛЯ?

І. ГЕЙБЕР: ЛЮДИНА «НОВОГО ТИПУ»

**Б. ОСАДЧУК: ВІД БРЕЖНЄВЩИНИ
ДО АНДРОПОВЩИНИ**

В. СТУС: З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'яťох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'яťох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА

Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1983

Ч. 11 (271)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

**«SUČASNIST   NOVEMBER 1983
MÜLLERSTR. 33, RGB., '8000 MÜNCHEN 5**

Редактор: Іван Кошелівещ.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sucasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5. Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sucasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Daiserstraße 13—15, 8000 München 70

ДЕСЯТЬ СКУПИХ ВІРШІВ

Олександр Смотрич

Промінням місячним,
мов синькою розбавлена,
старезних мурів
мертва білизна
відлунює і губиться
у безвість
крок за кроком,
і в брамі світить
діркою
згори —
пробите кулею
усевидюче око.

Баба ліпила вареники,
начиняла їх вишнями,
на бабу, вареники
й вишні
тихо дивився
із свого кутка
до арештанта подібний
Всевишній.

■
Слова —
забиті в колодки
мого скупого
вірша,
все про базар,
пропахлий рибою
рундук
чи повоєнне
пожарище,
та більше всього
ні про що —
у вись усе
чи пак до Бога
ближче й ближче.

■
Вдова і не вдова —
посивіла
та не стара,
усе приходила
на станцію
у хустці зношеній
та чорній
і завмирала
на плятформі,
отак,
мов статуя яка
в екстазі дивній —
молитовній.

■
Люди жали
жито,
пес крутився
під ногами —
веселий та ситий,
а дідові
все думалось —
як мало радості
з років
прожитих.

■

Не про дівок сільських,
що в місті
у няньках,
не про солдат
веселу роту,
я лиш про те,
як в темну і духмяну
ніч
до ранку парк міський
пропах наскрізь
смердючим
допотопним потом.

■

І вечір знов
за вікнами синів,
так само, як синів
учора й позавчора,
і знову думалось
старій —
чи ж встигне ще побачити
синів,
ще заким вирушить
душа її
до Бога?
Не стямилась,
як стало темно
надворі
у вікнах
чорно.

■

Життя минуло бабі
якось так,
казати можна -
ненароком,
і до саміського
кінця
дивилась весело

на Божий світ
стара,
хоч і одним лише,
мутнім,
як часом місяць
в хмарах,
оком.

Втікали з міста —
бігли, йшли,
повзли, кому іти
була незмога,
і огортала їх
все більш та більш
жахної ночі
темінь строга,
і вже за містом
місяць їх вітав
у сяйві німбу
голубого,
такий замріяно
блідий,
такий подібний
до святого.

І знов у місті ліхтарі
на вечір
воскресали,
і знову, хтось
підсмажував картоплю
на старому
салі,
і сонце не читало більше
гасла,
воно кривавило —
за містом
гасло.

1983

ЮРІЙ МОРACHEВСЬКИЙ, ЙОГО БАТЬКИ, ЙОГО ПРИЯТЕЛЬ

Юрій Клиновий

Присвячую Софії Морачевській-Темницькій

Десь восени 1929 року я кілька тижнів мешкав у садибі Юрія Морачевського, положеній на узбіччі однієї з високих гірок Львова, цілком приголомшений і величезним знанням й особистою культурою господаря. Ми розмовляли про вічність, про надто вже коротке перебування людини на землі, отже на тему, що під яскравим ранішнім сонцем, в якому купалася його гірка, виглядала контрастною, майже несусвітньою. Ще й сьогодні, примкнувши очі, я бачу мого співрозмовника, дуже високого, стрункого, в темному убранні — він любив темні кольори, до того ж мав іти до свого суду, — з сірими очима, що ховалися за грубими роговими окулярами, з золотистою бородою, з таким же довгим волоссям, що лагідними пасмами спадало на широке чоло, і найбільш незвичайним кольором обличчя. Здавалося, що в його голові засвічено гасову лампу і вона теж ніби відблискувала жовтим золотом. Тоді, закінчуючи нашу розмову, він прочитав з пам'яті старогрецькою мовою фрагмент з Гомерової «Іліади». Рубані гексаметри, з прикметною батькові літератури ясністю, пливли лагідно з уст господаря, розказували про велетенське дерево, що на весну покривається зеленню, а восени віддає землі своє золото, незліченні листки, що падають на землю, символ таких же незліченних людських поколінь, що родяться і вмирають. Ось цей фрагмент у знаменитому перекладі Бориса Тена:

Духом великий Тідиде, навіщо про мій рід питаєш?
Наче те листя на дереві — людські усі покоління.
Листя одне, обриваючи, вітер розносить, а інше —
Клечанням свіжим лісі укриває з новою весною.
Так і людські покоління — ці родяться, ті вже зникають.

З очей рецитатора прозирає смуток, ніби передчуття тяжкої долі, що не дасть йому, як гомерівському листкові, дожити осені, що зірве його з дерева життя в самому розквіті і передчасно пошле у сумне царство тіней, не давши сповнити свого призначення, не давши людству та своєму вибраному народові всіх багатств своїх щедрих талантів і свого великого серця.

Саме тому в мені давно народилося непереможне бажання. Бодай на короткий час, на одну хвилину, вирвати з темряви вічної ночі людину, яка, більше ніж багато з його сучасників, заслужила на пам'ять, а як не на пам'ять, то бодай на добру згадку.

■

На початку червня 1931 року, коли Василь Стефаник у рідному Русові відзначав своє 60-ліття, він запросив на це свято кількох приятелів своєї молодости, між ними Вацлава Морачевського, Миколу Заячківського й Івана Макуха. Пригадую добре, як, уставши вранці, Морачевський — а він був у Русові понад дридцять років тому, коли лікував матір Стефаніка Оксану,— сказав мені: «Papie Jurku, — так він завжди кликав мене, — niech pan pójdzie ze mna na smentarz, gdzie pochowani są rodzice Wasyla». І ми пішли горбкуватими дорогами Русова на старий цвинтар, на самому вершку якого під білим високим хрестом стояла гробниця, збудована ще батьком Василя Стефаніка Семеном. По дорозі Морачевський сказав мені, що це вони обдарували українську літературу цим письменником, що він і його талант від них походять.

Саме тому, йдучи його слідами, я почну розповідь про Юрія Морачевського нарисом про його батьків, Вацлава і Софію з Окуневських, польського шляхтича-кармазина і красуні-дівчини, що теж походила з давнього українського аристократичного роду. Це ж бо вони привели на світ незвичайно талановитого сина, якого, за листом Ольги Кобилянської до Осипа Маковея від 30 травня 1898, не без рації вважали «вундеркіндом».

Дякуючи чи не найвидатнішому стефанікознавцеві в Україні Федорові Погребенникові, у другому виданні УРЕ (том VII, стор. 120) появилася ось така нотатка:

Морачевський (Moraczewski) Вацлав Даміан (27.XI.1867. Варшава — 13.IX.1950, Львів), польс. і укр. рад. хімік, засл. діяч науки УРСР (з 1941). З 20-х рр. жив у Львові, довший час працював у Львів. ветеринарному ін-ті. Автор понад 180 праць з питань органічної хімії та фізіології тварин. Виявляв інтерес до укр. культури, популяризував творчість Т. Шевченка, І. Франка, особливо В. Стефаніка, про якого написав кілька статей і спогади. Перекладав новели В. Стефаніка. Колекціонував твори мистецтва.

Та це тільки найбільш стисла інформація про Вацлава Морачевського, прикрашена, як і годиться, іменами Шевченка, Франка і Стефаніка — без них, вона, здається, не знайшла б собі місця в такому «августейшому» виданні. Крім біографічних даних і наукового дорібку Морачевського, в ньому правдиве й те, що він був таки справжнім приятелем українського народу, про що більше скажемо далі.

Набагато більше інформації про Вацлава Морачевського знаходимо у статті Я. Я. Яреми п. н. «Василь Стефанік і Вацлав Морачевський», надрукованій у третьому випуску «Міжслов'янських літературних взаємин» (в-во АН УРСР, Київ, 1963). У ній

особливо цінні дані з беззаголовної автобіографії В. Морачевського, яку Ярема якось видушив від тоді вже майже 80-літнього діда.

Вийшов він до Цюриху 19-річним юнаком, у тамошньому університеті студював хемію, потім ще спеціалізувався в фізіологічній хемії на медичному факультеті того ж університету. А що талантів Бог йому не пошкодував, то 1891 року він став асистентом, а незабаром керівником хемічної лябораторії. У Цюриху він одружився з Софією Окуневською, що там студювала медицину, а восени 1894 року приїхав з нею до Кракова, будучи вже доктором природничих наук і медицини. У Кракові він хотів продовжувати наукову кар'єру, але одержати посаду йому не вдалося. Аж у 1897 році поселився він з дружиною і сином Юрієм у Львові, де одержав скромну посаду асистента в фізіологічній клініці. Але тут довго місця не закріпив. Будучи викладачем Народного університету ім. А. Міцкевича, він виголосив доповідь про «Кво вадіс» Г. Сенкевича; за ересі, які він, мовляв, висловив в ній, його засудили на 12-денне ув'язнення. Сенкевича він не любив і не вважав за великого письменника. Хоч цей вирок був анульований, його наукова кар'єра була надщерблена. Покинувши посаду асистента, Морачевський з дружиною розпочав лікарську практику, виїжджаючи влітку до Карлових Варів у Чехії. Нормальну наукову кар'єру почав він аж по першій світовій війні у львівській Академії ветеринарної медицини, ставши спочатку доцентом, а в 20-их роках професором і навіть ректором цієї Академії (1926—28). Тут він працював аж до смерті, самотній, без своїх внуків, яких могутня хвиля української політичної еміграції занесла разом з матір'ю аж до США.

Немає сумніву, що Вацлав Морачевський і його дружина відіграли першорядну роль у творчому рості Василя Стефаника. Вони обоє були людьми європейської культури в найкращому розумінні. Вацлав був не лише ученим-хеміком, а й чудовим знавцем літератури, мистецтва, музики, до того — літературним критиком, співробітником кращих польських літературних журналів: «Zycie», «Chimera», «Krytyka». Це був він і краківське середовище видатних польських письменників, що остаточно відшліфували талант Василя Стефаника. І Вацлав, і його дружина, а одно покоління пізніше і їх син Юрій були великими шанувальниками цього письменника, вони й зробили все, що могли, аби, не без успіху, пропхати його твори передусім на польський літературний ринок. Він, між іншим, переклав на польську мову тринадцять оповідань Стефаника і написав про його творчість п'ять статтів, помістивши їх у тодішніх передових польських газетах і журналах. І Вацлав і пізніше його син Юрій вважали Стефаника передусім поетом, творчість якого впливає з глибоких джерел народної пісенности.

У згаданій угорі автобіографії Вацлав Морачевський написав

про свої взаємини зі Стефаником таке: «Про прекрасне ми розмовляли завжди, але часом у мені вибухало бажання вчити когось, бо і тоді вірив і тепер, що є справжня краса, незмінна від Гомера до Оскара Вайлда». А далі ще й така щира сповідь у листі 1926 року:

Пам'ятаю, коли Ваш лист і слова, яких не забуду ніколи... відкрили для мене Ваш письменницький талант і Вашу здібність робити з мови музику і зброю. З того часу я не розставався з Вами ніколи і ніколи не ослабла моя повна подиву пошана до Вас, ні пам'ять, ні моє почуття. Ви, може, не знали про те, що Ви були сонцем мого життя і серцем мого серця.

У тій же беззаголовній автобіографії Морачевського ми знаходимо ще й таку аналітичну увагу про його приятельство із Стефаником:

На питання, чому Стефаник вибрав мене поміж іншими приятелями, важко відповісти. Адже ніхто не знає, на чому ґрунтуються симпатії та антипатії. Але якщо вже треба пояснити ту дружбу, то слід сказати, що то була взаємна пошана з дуже багатьох поглядів. Стефаник поважав мене за мої знання, за легкість похвал і за неустанну боротьбу і повчання. Причини моєї пошани до Стефаника були більш слушними. Я завжди більше цінував уроджені здібності, ніж набуті, і в Стефаникові бачив ту красу, яка не досягається наукою і досвідом, а яка скоріше є чудом і ласкою долі. Усі мої знання лише допомогли мені зрозуміти і оцінити ту красу.

Що в цій аналізі особливо важливе, це визнання «легкості похвал», видне і в статтях Вацлава Морачевського, а потім і в статтях його сина Юрія. На їх виправдання треба сказати, що вони ніколи не мали претенсій бути фаховими критиками чи, боронь Боже, науковцями. Вони любили Стефаника і його творчість і тій любові давали вислів у своїх статтях, як найкраще зміли і могли.

Морачевський був одним з перших критиків Стефаника, що підкреслив його оригінальний стиль; він, на думку Морачевського, такий далекий від копіювання дійсності, «як мазурки Шопена від народних мелодій», а далі, що Стефаникова творчість стоїть в одному ряду «з великими творцями світової літератури».

А втім, Погребенник не без деякої підстави схарактеризував Вацлава Морачевського як «польського й українського...хіміка», бож він більшу частину свого трудолюбивого життя провів на українських землях, виховав багато ветеринарних лікарів-українців, між ними й такого видатного вченого-біохеміка, як Степан Гжицький. Він був не лише великим приятелем В. Стефаника, а й таким же приятелем українського народу. Він ніколи не заразився сліпим польським шовінізмом, вважав, що український народ має право на самостійне життя. 1926 року, коли став ректором Академії ветеринарної медицини, допоміг створити Т-во українських

студентів «Ватра», був його опікуном до 1939 року, допомагаючи нашим студентами всім, чим міг. Розказує, наприклад, д-р Корнель Триліх, колишній студент цієї Академії, що на одних зборах «Ватри» студенти скаржилися на погане ставлення до них і професорського складу і колеґ-поляків. Бувши присутнім на цих зборах, Морачевський засудив таке ставлення і ствердив, що бодай половина поляків у Західній Україні хворіє на «Zasmenie umysłow» (затьмарення розуму).

Тому не дивно, що, хоч дуже запізнено довідавшись про смерть Вацлава Морачевського, Об'єднання американських українських ветеринарних лікарів оголосило в газеті «Америка» (15 січня 1952) некролог п. н. «Помер проф.В. Морачевський», в якому, між іншим, сказано:

Бл. п. проф. Морачевський був щирим приятелем і опікуном студентів українців. Великою його заслугою було визнання і затвердження Студентської ветеринарної громади «Ватра», якої Покійний був довгі роки куратором.

Закінчення некролога таке:

Хай ця посмертна згадка буде виявом нашої вдячності як бувших студентів Ветеринарної Академії у Львові та доказом належної пошани і вічної пам'яті про Нього.

І Вацлав Морачевський і його дружина були неперісичними індивідуальностями; вона, до речі, залишила по собі слід в історії західньоукраїнської літератури початку ХХ сторіччя, хоч сама літераткою не була.

Народилася Софія в сім'ї о. Атанасія Окуневського 12 травня 1865. Коли дружина о. Атанасія, народивши йому дочку, передчасно померла, він так образився на небо, що скинув священичу рясу, закінчив медичний факультет у Кракові і лікарював до смерті. Його дочка Софія витримала іспит зрілости в 1885 році. За свідченням Ольги Кобилянської, яке знайдемо в її некролозі п. н. «Д-р Софія Окуневська-Морачевська», надрукованому в ЛНВ за серпень-вересень 1926 року, вона була талановитою ученицею її брата філолога Юліяна, який не раз заявляв (тут цитуємо Кобилянську) : «Коли б його „хлопці” (гімназисти) були такими знаменитими учнями філології, як Софія Окуневська, він був би гордий за них». Кобилянська описує Софію, яка таки справді була дуже вродливою жінкою, ось так:

Бачу її молододу вісімнадцятирічною дівчиною. Якщо можна порівняти молододу дівчину з квіткою, то Софію можна було порівняти

з лілією. Біла, бездоганна цера з очима русалки задумчивого погляду знизу вгору, темними бровами і волоссям барви старого золота. Уста непорочно ніжні. Поважна, а пориваюча усміхом своїм, коли була дотепною, і повна природного гумору. Будова гарно пропорціональна.

Обоє вони, Ольга Кобилянська і Софія Морачевська, жили в Кімполюнґу (Буковина), там і стали приятельками на ціле життя, хоч і не без того, щоб інколи не було між ними непорозумінь. Там, у Кімполюнґу, сталася подія, що мала немале значення для Ольги Кобилянської, а для західньоукраїнської літератури зокрема. Пише вона у згаданому некролозі:

Тоді і виробляла вона (тобто Софія.— Ю. К.) з мене українську літератку, переконуючи мене, що я, яко літератка-українка, маю обов'язок писати українською мовою, навчаючи мене рівночасно писати фонетикою.

Розказує далі Кобилянська, як Софія Окуневська давала їй читати твори Шевченка, Франка і т. д., як вона, разом з Наталією Кобринською, кузиною Софії, довела нарешті до того, що Кобилянська стала українською, а не німецькою письменницею.

Проте сірою еміненцією західньоукраїнської літератури Софія Окуневська-Морачевська стала ще й тому, що свого чоловіка Вацлава вчинила українофілом і пропагатором української літератури — Погребенник називає його не без рації «польським і українським радянським (!) хіміком», — що свого талановитого сина назавжди прихилила до українства, а врешті, що Василеві Стефаникові в буквальному значенні випростувала хребет або, щоб ужити фройдівської термінології, вилікувала з травматичних дитячих переживань. Тут така дигресія, що торкається Стефаникової «Автобіографії», зокрема його початкового навчання в Коломийській гімназії:

Якже ж учитель німецької мови сказав мені: «Idz, mudiu, swinie paśc», то ціла кляса зареготала, а професор натуральної історії Вайгель бив мене тростиною по руках тому, що я не міг досягнути образка з намальованою гієною, бо образок високо причеплений, а я ще був малий. Потім цей учитель своїм прутом підоймив сорочку, яка спадала верх штанців, і показував клясі пояс мого голого тіла. Кляса ревла з утіхи, а я вийшов зараз із кляси і пішов на свою квартиру.

Стефаник розказує далі, як жebraчка Павлина приголубила його і намагалася розрадити, і закінчує уступ про цю трагічну подію так: «До того часу й відтоді я не чув більшого стыду, і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той стыд мене не отруїв».

Ми не знаємо, яким письменником став би Василь Стефаник, якщо б не познайомився і не зазнав благодійного впливу Софії Морачевської. Чи писав би тільки такі оповідання, як «Портрет»,

«Похорон», «Такий панок», «У нас все свято», чи унікав би селянської тематики, боячися роз'ятрувати давню рану? Це бо була вона, що своїм добрим, ласкавим словом, своєю гордістю за своє походження навчила його цінувати українську селянську культуру, її високі етичні й естетичні вартості; правда, вишиваної селянської сорочки Стефаник так і до кінця життя не навчився носити. Свідчення цій макабричній історії та її щасливому закінченню він дав сам у своєму автобіографічному нарисі «Серце»: «Софія Морачевська — пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі».

Софія Морачевська була і доброю лікаркою й неперсичною піаністкою, чим, не тільки своєю красою, полонила серце Вацлава до тої міри, що він, десь на початку 1890-их років, одружився з нею. Пише Кобилянська у згаданому некролозі:

Я знала її гру. Вона (тобто Софія.— Ю. К.) і тут уводила мене в свій чарівний світ, світ звуків найбільших клясиків і інших музиків, і можу сказати, що більше укінчену техніку і вправу я чула, але рідко коли глибше зрозуміння, поважніше, гідніше поняття почувань і віддання їх музикою — ні! Музика, котрій була віддана цілою душею, стала їй, як і її окруженню, в пізнішій житті найкращою розрадою.

Підтверджує Софіїну прегарну гру на фортепіані також Марія Струтинська, авторка зворушливого спогаду «Прощаючись з портретом», надрукованого в двотижневику «Жінка» (ч. 1, січень 1938, Львів):

Тільки двічі я чула гру Софії Морачевської. Раз у Дорі, в пустому сальоні панства Ганушевських, і вдруге у Львові. Яка це була гра? Сприймаю музику як отворення таємних воріт до іншого світу. Світ, що його отворила музика Софії Морачевської, був на межі між землею і небом (грала Баха), повен піднесень і упадків, але дивно перепоєний утаєною пристрастю, світ, що кінчається катаклізмом. Певно, такий був світ у дзеркалі цієї все ще не згашеної душі в напівзломаному тілі.

А й Василь Стефаник у своєму широкому листуванні з Морачевськими не раз згадує добрим словом фортепіано і гру своєї приятельки Софії. В короткому нарисі про її батька д-ра Атанасія Окуневського п. н. «Портрет», написаному на весні 1897 року, перша версія якого була присвячена «Д-рові А. О. », письменник пише про Софію та її фортепіано:

Дивився на чорний, довгий фортепіан.

— Я, татку, буду на нім грати, як з львом бавитися. Доведу його до встеклости і люди будуть умирати зі страху. Зимний піт їм на чолі виступить. Або поглажу його по голові, і він ляже мені під ноги, як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого льва під ноги взяла... А накінець заграю їм пісоньку. Буде їм здаватися, що похожають по різнобарвних квітках і по шовковім зіллю. Аж спотикатися будуть. Та й будуть видіти, як дівчина рве барвінок, як

злотить його і сріблом посрібляє, і почують її пісню. Така то буде пісня, що всі стануть добрі і веселі. Ой, татку, як я буду грати, грати!

Але піаністкою Софія не стала, може, й не хотіла стати. Зате стала тим, ким бажала, першою жінкою-лікаркою в Австро-Угорщині, першою на західноукраїнських землях жінкою-українкою, що здобула університетську освіту; сталася ця подія в січні 1896 року. Не дивно, що Кобилянська написала в своєму некролозі про неї:

Хто її добре знав, її великі почування як націоналістки, як прирительки, знав як матір, жінку, лікарку — знав жінку, яка в наших суспільстві одинока стоїть, велика і багата душою, в котрій все величне і гарне могло жити і цвісти: почування, наука і штука, в котрій ніщо не було незначне, ніщо, що б могло бути чимсь іншим усунене і зниділе, як то часто буває сьогодні в багатьох «учених».

Проте, не зважаючи на всі великі прикмети Софії Морачевської, частя рідко гостило в її домі. Її життя було ніби знаменитою ілюстрацією до відомої пісні:

Хорошая та й вродлива,
Її доля нещаслива...

Одружилася Софія з людиною іншої нації, людиною шляхетною, дуже талановитою, народила вона двоє талановитих дітей, отже, здавалося, що повинна була прожити своє життя нормально, без великих потрясень і катастроф. Але так не сталося! Вацлав, якого вона дуже любила, помалу віддалявся від неї, жив окремо, аж врешті вони цілком розійшлися. Яка була причина їх розлуки, ми не знаємо. Чи між ними стався зудар двох видатних індивідуальностей, що не могли разом жити, чи інша жінка в житті Вацлава? Здається, що це останнє більш правдоподібне. А тут їх розлука принесла ще одну трагедію: їх 18-літня дочка Єва, студентка архітектури, за висловом Кобилянської, «з надзвичайним співацьким талантом», зкінчила своє молоде життя самогубством. І так помалу Софіїне життя завершувалося трагедіями, хоч біля неї залишився її «хлопець», так вона звала їх єдиного сина Юрія. З часів тяжкої для неї розлуки зберігся не датований лист Василя Стефаніка, на якого покладала останню надію, що, може, він відверне неминучу трагедію. Але й він, знаючи все від Вацлава, не мав сили її обдурювати. Ось останній уступ його листа:

Скажу лише, що я дивлюся на Ваше нещастя, як на катаклізм, що єго, відай, нічим не влагодити, хіба часом. Ради тут ніякої не виджу. Ви одні годні щось залагодити. Але чи сяк, чи так буде, то я вірю у Вашу силу і надіюся, що щасливо перебудете перелім Вашого життя.

І вона дійсно перебула обидві трагедії, розлуку з любим чоловіком і смерть своєї дочки Єви. Про неї маємо один уступ у згаданому вже нарисі Марії Струтинської:

«...Дивитися на неї?» — питається мене, зловивши мій погляд на образі дівчинки в рожевій сукенці. — «Так, мусіли дивитися на неї завше всі, що її стрічали. Не могли минути її, щоб не оглянутись».

«Така гарненька була?» — питаюся якось наївно.

«О, ні, вона не була „гарненька“. Вона була власне така, що треба було оглянутись за нею».

А Юрій, брат Єви, як свідчить його дочка Софія Темницька, згадуючи сестру, завжди казав: «Вона була для мене прикладом подиву гідної посвяти».

Останніх кілька років, коли зі Швейцарії переїхала разом з сином до Львова, Софія Морачевська прожила в кам'яниці Стики при вулиці Землялковського, де відомий маляр Олекса Новаківський мав свою школу. Вела вона невеличку лікарську практику, одержувала, здається, якусь допомогу від свого чоловіка, що вже тоді був професором Академії ветеринарної медицини. Померла вона 25 лютого 1926 року. Смерть її пережив Юрій дуже тяжко. Хоч дуже любив грати на фортепіані, клявішів не торкав: воно ж належало його мертвій матері. Десь тоді він написав поезію п. н. «Тужно» з допискою внизу: «Пам'яті Мама присвячую». Її пізніше надрукував у своїй збірці поезій «Парерга». Хоч вона подекуди метрично зламана, ми все таки її процитуємо:

І не буде мати серце спокою,
доки навів не спічне при Тобі:
Піду світом у вічній жалобі
і зі світу піду за Тобою.

Вічним горем я серце напою,
хоч день ясний, мені темно, як в гробі.
І не буде мати серце спокою,
Доки навів не спічне при Тобі.

Піду світом немов чужиною,
плач сердечний затулю у собі.
Буду жити по Твоїй вподобі,
хоч і мирно, хоч в труді і в бою.

І не буде мати серце спокою.

Юрій Морачевський народився в Цюріху 4 лютого 1896. Тут, у цьому швейцарському місті, його батьки студіювали, а потім працювали: мати — з 1887 року, батько — ще раніше.

Юрій з ранніх років був, як ми кажемо сьгодні, «проблемною» дитиною. Бо що робити з хлопчиком, що майже від колиски навчився читати і виявляв незвичайну для свого віку інтелігенцію?

Здається, що це питання вирішив батько, який сам був дуже талановитий, до того в дорослому віці, як це стверджують очевидці, був знаменитим педагогом. Він, пам'ятаючи своє дитинство, постановив свого сина до школи не посилати — в тодішній Швейцарії примусового навчання не було. Він, як свідчить його внука Софія Темницька, «сам учив своїх дітей спершу, потім радив, що мають вчитися, що читати». Він бо вважав (і далі її свідчення), «що приватно можна більше навчитися і що на сміття людське не можна дитину пускати».

Ще в Швейцарії Юрій вивчив десять мов. Мати, будши українською патріоткою, навчила його української мови, докладніше — її тодішнього західноукраїнського різновиду, від батька він вивчив польську, а далі німецьку, італійську і французьку, що й досі є розмовними мовами Швейцарії. До того батьки, що були виховані на античній культурі, вважали, що знання старогрецької і латинської мов конечне для кожної культурної людини, також знання еспанської і російської мов. Всі ці мови Юрій вивчив без великої напруги, користуючися своєю непересічною пам'яттю. А ще пізніше, вже сам, вивчив ще й іврит, тобто староеврейську мову, і, будши суддею, переклав під час судової розправи заповіт, написаний цією мовою, також деякі листи Василя Стефаника до його сіоністичного щоденника «Chwila».

І щоб усе було ясно, торкнемося тепер цілком іншої теми: листування Юрія Морачевського; в ньому ж бо замикалася найбільша частина його творчого життя. Він був ретельним кореспондентом, любив писати і написав таки дуже багато, не раз довжелезні листи, що їх можна вважати за великі особисті сповіді або майже за наукові есеї. І хоч не всі вони збереглися, його дружина Марія, будши вже вдовою і виїжджаючи з дітьми на Захід 1944 року, захопила з собою частину архіву свого чоловіка, а в ній понад 200 його листів, також деякі листи Василя Стефаника до його матері і до нього самого. Цими листами, за дозволом дочки Юрія Морачевського Софії Темницької, я буду користуватися і брати з них цитати, довші й коротші, перекладені мною з польської мови, бо ж цією мовою писав він до свого батька, чи з німецької, бо по-німецькому він писав до Камілли Люцерни, приятельки його матері і своєї, а вона потім, по його смерті, опублікувала деякі з них у німецьких газетах з цікавими вступними увагами. Ці листи, напевне переконливіше, ніж я, покажуть його в усій величї: знаменитого ерудита, справжнього олімпійця ґетевського типу, гуманіста, паневропейця і, не здивуйтеся, великого українського патріота.

Як уже сказано, Юрій ні одного дня не учав до школи, хоч від 18 року життя був студентом Цюрихського університету, здається, в якості вільного слухача. Про початки своєї науки писав він у листі

до батька в серпні 1935 року, отже чотири місяці перед своєю передчасною смертю таке:

Ті зимові пополудні, коли на протязі трьох годин ми переходили від грецької мови до математики, від «Пана Тадеуша» до геології, стоять перед моїми очима. І я розумію, що їм завдячую можливість сприймати всі проблеми з погляду різних наук і їм завдячую в Цюріху, де не тільки те, що було переписане, я чув, але й вважав своїм обов'язком читати і слухати більше, ніж вимагали, де, від людей і з людьми, я вчився незліченних речей, вартість яких я, може, аж тепер розумію.

Тут, здається, треба додати, що під час війни (1914—18) Юрій, буди тамошнім уродженцем, перебував у Швейцарії, де якийсь час жила з ним і його сестрою Євою їхня мати. Діти часто відвідували батька, що лікарював тоді в Лінцу, а водночас Юрій писав до нього багато листів, темою яких були університетські лекції, роздуми, які вони викликували, їх інтерпретація. Він розповідав у них багато теж про враження, яке окремі прочитані твори на нього справляли. Так, у листі в липні 1916 року він писав про один з класичних творів античної літератури, а читав він його в оригіналі:

Саме скінчив читати «Електру» Софокла; таке зробила на мене враження, що й про неї хочу дещо сказати. Цілий твір є надзвичайно гарний, мало таких є, однак, задумався я особливо над одним уступом. Орест повертається додому не впізнаний і приносить звістку, нібито він сам недавно загинув. Електра бере від нього урну, в якій міститься нібито прах Ореста, і виголошує зворушливу скаргу за померлим. Все інше в нашому випадку не має значення, але та історія примусила мене багато думати. Г. Келлер взорував свій незрівняний сонет «Reformation» на помилці, думав, що збережене в піраміді зеренце може ще скільчитися. А ще більше помилюся у виборі предмета А. Шеньє в одному з останніх своїх віршів. У нашому випадку Софокл, може, найкращий свій уступ навмисне показав при допомозі помилки Електри. Може, це означає, що мистець не потребує триматися правди, не потребує погодження з наукою, що «Die Perle jeder Fabel ist der Sinn» (перлиною кожної казки є сенс), що поети завжди мають рацію, навіть тоді, коли ведуть боротьбу з сонцем. Учить бо той же Келлер, що кожне велике відчуття має рацію, що на зло Августинові «*martirem non causa, sed poena fecit*» (мученика творить не ідея, але кара. — Переклади Юрієвих цитат мої — Ю. К.).

А в листі від 22 грудня 1915 він висловлює цікаві думки про киринейську філософічну школу, теж нав'язні університетськими лекціями:

Я сам розважаюся надзвичайно, бо читаємо на курсі грецької філософії характеристику киринейської школи і Архітіппа, котрі, як багато інших, наприклад, софісти, епікурейці і енциклопедисти, не є аж такими злочинцями, якими їх звичайно малюють. Отже, наприклад, киринейська школа каже, що ані мудрий філософ не живе завжди щасливо, ані звичайна людина не живе завжди в горі, тільки

перший у більшості щасливо, а другий навпаки. Ще важливішим є твердження, що він ні не заздрить, ні хтивості ним не керують, ні забобонам не вірить, бож родяться вони з порожніх догадок чи вірувань. Отож, це переконання цілком відповідає поглядам Вольтера, Дідро і Гельвеція. Кажуть бо киринейці, що філософ може піддаватися смуткові і страхові як природним явищам. Це міркування здається мені недолугим, бо й попередні почування насправді випливають з людської природи. Зате мудрою і всякої пошани вартою є думка, що помилки і злочини треба вибачати, бож ніхто не помиляється навмисне, тільки наслідком якогось впливу.

Треба тямити, що цю цікаву інтерпретацію киринейської школи висловив 18-літній юнак. Закінчує Юрій цей лист оптимістичною ноткою:

Надходять свята, «повернення сонця», та добра новина від початку світу, і люди через усіх незламних оптимістів, від Прометея до Бакуніна і Тайлгаде, від грецької філософії до Міцкевича і Шевченка, який, проте, сказав колись: «і буде правда на землі». Хто знає, чи те заповдане щастя не вміщається в тому, що люди ніколи не виречуються свого прагнення йти до верхів, хоч коріння їх тим глибше поринає у зло.

Юрієві листи таки частенько подають рецензії на книжки, які він читав з таким завзяттям, як колись божевільний еспанський лицар Дон Кіхот, читав усю класичну літературу, далі й сучасну йому. Ці листи зраджують і проникливу інтелігенцію їх автора і водночас його великий ідеалізм, віру в людство й похід людини вгору. Ця віра, цей незламний ідеалізм прозирає і з частинно вже цитованого його листа до батька з серпня 1935 року, в якому він обговорює Лессінґову «переміну старих правд на нові»:

Залишаючи на боці все, що в ньому (Лессінґу. — Ю. К.) віддзеркалило його сторіччя, ми могли б ще сьогодні прийняти його думку за свою. Існує бо той непомітний зріст: той несхопний рух в усьому, що нас оточує, і в тих різних занепадах і ваганнях усе такі є якийсь шлях до кращого завтра. І, може, добре, що йде він так, як усі гарні дороги і стежки, якими ми ходили під час вітру і негоди, що може тільки небагатьом було видно те піднесення понад рівень первісного варварства. Вірили в нього ще ті інтелектуалісти з 18 стор., люди, які мали пошану до людського знання, бажали багато зрозуміти і багато пошанувати, що толерували різні напрямки, навіть ті ніби «небезпечні», — а все для кращого розвитку людства. Проте по всіляких потрясеннях і війнах будували ми на їх досвіді нашу культуру в наступному сторіччі — повнішу, іншу, але водночас таку, що знову прагнула всього і все шанувала, зокрема повну толеранцію до всіх думок чи напрямків. А сьогодні, по новому, досі не переможеному вибуху варварства, — може, зрештою, для нас гуманістів не позбавленого рації і вартости, знову, третій чи тисяча третій раз, будуємо нову культуру, нове людство, ще повніше, ще ширше схоплене, але водночас оперте на ту саму засаду, отже на пошану до всіх людей і до їх думок, на щирому бажанні пізнати і те, чого ми досі не знали. Бож не годиться ніколи відмовляти іншим того, що ми

вважаємо потрібним для себе. Тільки що тоді Європа кінчалася на Райні, потім десь на Одрі, а тепер десь на Дніпрі і Волзі буде кінчатися.

А далі Юрій у цьому ж таки листі повертається на вузьеньку, але рідну стежечку. Твердить він, а цей лист, нагадуємо, писаний за кілька місяців перед смертю:

... є для нас конечністю, щоб до одної родини, до одної землі прилягти і чути в ній у себе, не зважаючи ні на які недостачі, але водночас знати, що разом з тією землею ми є частиною якоїсь ще більшої родини, для якої кожний наш крок вперед є радістю, кожна добра думка — багатством... (далі йде фраза французькою мовою, яку підписаний не зміг перекласти. — Ю. К.), те саме треба сказати про кожну справжню людину, насправді теж про кожний народ, що заслуговує на таку назву, бо то є, я думаю, завданням і людей і народів, щоб, залишаючися собою, водночас збагачувати людство.

А ще далі така дигресія у щоденне життя людських суспільств, зокрема про значення права в історії народів, — як уже сказано, Юрій був по професії правником:

Під час роботи, над якою тепер сиджу, правда, не надто довго, бо домашні обов'язки досить поглинають і, зрештою, ніде правди діти, приємніше розважатися з Зьо чи Адамом, ніж читати навіть найліпшу книжку, — приходить мені на думку те саме, що Ти колись писав про потребу універсалізму і що я не раз чув від Тебе про значення і співзалежність медицини, фізіології і хемії. Не інакше і я бачу тепер ці речі. Наприклад, дуже характеристичне, що історики, навіть дуже видатні, зовсім не усвідомлюють ролі, яку може мати право, якась норма чи бодай якийсь звичай у розвитку подій. Не треба себе обманювати щодо його значення, особливо в історії, отже в житті народів, в якому засади і норми не значать багато, проте не можна припускати, що про все вирішує тільки випадок чи насильство. Так само правникові тяжко зрозуміти зміну закону й еволюцію форм під впливом змінених умов — для такої «статичної» науки всяке «динамічне» думання є чужим. Тим геніяльніший Гете, який саме як правник зрозумів значення зміни (тут німецька фраза, яку підписаний не зміг прочитати. — Ю. К.). А нарешті для одного і для другого залишається terra incognita ціла сфера суспільних наук. Нерідко аж утішним є приглядатися, як правник нотує винятки і порушення норм, як запопадливо історик записує факти і як обидва цілком безпорадні, коли доводиться шукати причини — просто тому, що ті причини є, наприклад, соціологічні, що йдеться про певне відношення людських громад різного роду, різних способів життя тощо. Очевидно, і навпаки, для соціолога доступні деякі правні й історичні явища. Тому зведення, наприклад, всього тільки до причин економічних свідчить так само про брак загальної освіти, хоч і може бути цікавою спробою схопити всі явища людського життя тільки з одної точки зору.

Не думаю, що я міг би обергтися від різних слабостей мого знання, але вважаю, що саме те, що я виніс з науки з Тобою, те замилювання до різних наук і потреба пізнавати все і займатися не лиш одним фахом, але кількома, дає мені можливість працювати значно краще і легше, ніж багатьом іншим. Тому мені здається, що ця моя робота є ніби лиш дальшою частиною нашого життя вдома, що було

так само багате і різноманітне — що те, що тепер пишу, є продовженням нашої спільної науки і розмови: так само дивлюся на все, так само, як колись розумію і пізнаю не лиш одну частину людської науки, але все є мені близьким і відомим.

Крім великої ерудиції, яку набув наукою з батьком, Юрій був і непоганим піяністом; тут його вчителькою була його мати, якій він ніколи не дорівняв. Проте його розуміння і знання музики було таки справді непересічне. Пише він у тому ж таки листі добатька в серпні 1935 року про значення музики для його духовного розвитку:

Коли б я не слухав Баха і Бетговена від перших хвилин мого життя, не міг би я зрозуміти напевне ні Гете, ні Гомера. Коли б не «Апасіоната», може, я ніколи не був би тим спокійним революціонером, що, однак, не погоджується з дійсністю і вірить у змїни і тріумф людського розуму.

А в листі з липня 1916 року він пише до батька про своє розуміння музики, зокрема про музику Баха, геніяльного представника поліфонічного стилю у світовій музиці, в деяких творах якого відчутні інтонації української пісенности, пише Юрій на цю тему:

А щодо себе, то насправді небагато маю сказати. Досить мало зустрічаюся з людьми, бачу постійно тільки декілька вибраних, з одним про політику, з другим про філологію, з третім про мистецтво щось розмовляю. Є мені з тим більш-менш добре, найліпше, може, коли сиджу дома, читаю «Електру» Софокла і хвилинами можу тим себе цілком ушасливити; або когось попрошу, щоб мені заграв якогось клясика, і теж мені добре, або сам щось тарабаню і тим тішуся. Граю саме тепер Баха, очевидно, легкі речі, при чому я спостеріг, може, це невірне спостереження, здається мені, поперше, що все те, що я грав і чув, має страхітливо багато урочистого настрою. Наприклад, навіть винятки з Suites des dances, з якими я тепер знайомлюся, зовсім не роблять враження «musica profana»; у всіх них видно велику повагу і спокій, навіть у радості. А друга справа, на яку я звернув увагу, це особлива повня музики в нього. Теоретичного пояснення не знаю, але відчуваю велику різницю між музикою Баха і всякою іншою. У кожній, навіть найпростішій речі Баха так вони зв'язані і злучені з собою, що фотреп'яно грає, як орган, здається, що все дзвенить, хоч ледве його торкаєш. Такого я навіть у найбільших інших клясиків не чув, всі вони потребують цілого апарату композиції, різних допоміжних засобів і навіть трюків, щоб викликати таке враження. Не думаю в цьому випадку про музичну техніку, про самий звук. Саме Бах уміє знайти ніби ту єдину струну, яка, здається, може все порушити, складе тони так, що виглядає, ніби вони в безконечність збільшуються. Здається мені, що розумію, як Бетговен міг про нього сказати «ein Meer sollte er heissen». Може, люди не вміють його грати, тому інколи здається чужим; замість із пошаною, грають його декотрі, як навчені письма, «silbenstecherisch», замість з відчуттям, ще інші грають його сантиментально, недокладно, недбало. Бетговен є, може, більш людиною, всюди туди проникнув, де людина може відчувати: відношення його, його музики до Бахової таке, як людини відданої мистецтву до природи. З неї бо мистець

вийшов, намагається показати людям те, що в ній ховається, а чого вони не бачать. Зате Бах є ніби сам прототипом, самою природою, з якої все вийшло, менше зрозумілою, але всеохоплюючою.

До того Юрій Морачевський був добрим знавцем мистецтва, як про це не раз свідчив у розмовах Дам'ян Горняткевич. Саме його знання мистецтва наблизило його до Слуги Божого Андрея Шептицького, з яким у нього було ще й спільне українсько-польське походження; це, не зважаючи на те, що Юрій був агностиком. Ми знаємо, наприклад, що він написав статтю про видатного українського маляра Олексу Новаківського в журналі «Нова хата»; нам, на жаль, не вдалося її відшукати. Зате маємо його прегарну статтю про палац і добу Діоклетіяна — це був насправді його лист до Камілли Люцерни, написаний німецькою мовою, який вона, уже по смерті Юрія, надрукувала в загребській газеті «Morgenblatt» п. н. «Ein Brief über Diokletian», додавши до нього цікавий вступ. Пише вона в ньому:

Як коментар про цю гарну ілюстровану книгу заохочує мене лист, який я перед роками одержала від молодого історика права д-ра Юрія Морачевського-Окуневського замість подяки за перекладену на німецьку мову книгу «Палац цісаря Діоклетіяна в Спліті».

Характеризує вона свого передчасно померлого приятеля щедрим на почуття описом:

Він говорив так, як писав, нестримно, з незвичайною легкістю, черпаючи з багатства своїх поглядів і своїх думок. Його листи належать до найкращих документів шляхетної людськості, які мені будь-коли подаровано.

На цьому місці треба ще згадати його знамениту статтю п. н. «Візантинізація чи варваризація» (примітка до нових надбань Успенської Церкви). Починає він її так:

В серці міста, символ і образ нашої віри і культури, нашого посланництва та й багатства, стоїть Успенська Церква. Зливаються в ній два світи, в'яжуться з нею традиції двох сторін світу: Сходу і Заходу. Здвигнена дарами греків праця італійських артистів, вмурована в чотирикутнік домів, як більшість церков в Італії, розцвітає трьома банями, як наші старі дерев'яні церкви, що, може, праслов'янські традиції заховують. Найкраща в пропорціях вежа, гідна пречистого неба полудня і повна таємного суму ікона при вході, що проймає суворою побожністю Сходу. Символ нашого обряду: з'єднання роз'єднаних церков Сходу і Заходу. Під її крилом тулиться каплиця Трьох Святителів — східніх святих, побудована швайцарським артистом (з Тессіну).

Далі Юрій згадує про «незвичайно гарні вітражі П. Холодного та дві ікони: Серце Ісуса і св. Володимир і Йосафат, дуже цінні твори». Стверджує він, що Холодному не вдалося намалювати «Божий Гріб,

до якого закінчив дві ікони. На жаль, смерть закрила його очі передчасно». і тут приходять ніщівна критика образів іншого маляра, не так маляра, як декоратора, що взявся докінчити роботу Холодного:

Та доповнення «Божого Гробу» таке, що як його тепер бачимо, виглядає на іронію. Поруч незвичайно ніжних, повних таємничости та поезії весняної ночі композицій П. Холодного поставлено арогантно, «приписову» псевдовізантійщину, що має всі позначки імітації, крім єдиної цінної: вірности, та всі позначки «своєрідности», крім одної, що дозволила б вибачити всі промахи: крім щирости. Самі тоненькі ратища та неанатомічні риси на тілі Христа — це ще не візантійський іконопис, а брутальність фарб і крикливе зіставлення, це не сила, самі нездарності рисунку й композиції (рука П'єлата), це ще не оригінальність. На виставці, що ми недавно бачили, можна було зустріти твори того самого артиста, якої хто хотів породи та манери: імпресіонізм, експресіонізм, гротеск — всього дістати можна. Але прокляття такого протезізму — це брак власного обличчя, а без нього можна перейняти манеру, але не можна творити мистецтва. Для Холодного, для Новаківського, для Нарбута візантинізм був формою, що в ній зуміла та хотіла висловитися людська душа, але де тієї душі, де крові немає, лише фарба, там форма зводиться до формулки безсильної супроти духа.

І далі йде нищівна критика, така, що ніяка західньоукраїнська газета не мала відваги статтю Юрія надрукувати; вона й досі залишається в рукописі.

Юрій Морачевський був не лише знавцем мистецтва, він був і малярем, правда не професійним, аматором. Про те, що й ця ділянка не була йому чужа, згадує приятелька його молодости — їй він присвятив свої два вірші у збірці «Парерга» — українська малярка і колишня учениця школи О. Новаківського Стефанія Рудакевич-Базюк у своєму листі до Софії Темницької від 28 лютого 1938:

Із подорожі Ваших батьків на полудне Європи батько привіз кільканадцять акварель. з яких одна, а радше дві, бо папір був замальований з двох сторін, дісталися мені: два морські пейзажі.

І ще на цю саму тему:

Крім згаданих уже морських краєвидів Вашого батька, які я оправила між двома шибамі у відповідну раму, були ще в мене одні батькові квіти. Всі вони вернулися до Вашої хати в грудні 1939 року, перед моїм виїздом зі Львова. Щоб не лишати їх напризволяще, як багато іншого, я ті дві речі вмістила в найвідповідніших руках, передала їх Вашій мамі, з якою ми тоді учителювали в одній школі.

Брак офіційної освіти, всяких шкільних свідоцтв, не став на перешкоді Юрієві, щоб поробити відповідні іспити й одержати професію правника. Однак 1914 року він витримав у Львові іспит

зрілости, закінчуючи так за одним махом середню школу, а 1923 року, за свою роботу з історії чеського права, одержав від Львівського університету докторат права. Хоч як він намагався продовжувати свою наукову кар'єру й габлітуватися в цьому ж університеті — в одному з листів до Камілли Люцерни він згадує про своє зацікавлення руським правом княжої доби — його заходи не мали успіху з однієї причини: він був українцем і своєї приналежності до цієї приниженої нації зовсім не приховував. Йому все ж вдалося стати спочатку судовим аплікантом, потім т. зв. «городським» суддею у Львові; на цій посаді він пробув до кінця життя.

Коли ж мова про ще одну важливу подію в короткому житті Юрія Морачевського, то він, згідно з передсмертним бажанням своєї матері, одружився з маляркою Марією Кромпец у квітні 1927 року в Кутах, звідки разом з дружиною подався до Русова відвідати Василя Стефаника, великого приятеля своїх батьків і свого. Юркова дружина була талановитою маляркою, зокрема в ділянці прикладного мистецтва. Юрій їй дуже любив, про що свідчить його лист від 5 серпня 1935 року:

Тим усім була наша хата, то, може, вона привабила до нас Мушку (так Юрій називав свою дружину, батька кликав «Дот». — Ю. К.), і вона стала тією найкращою і несподіваною прикрасою і радістю нас усіх, бо те, що є тільки справою випадку, є, може, найкраще — а таким саме була наша зустріч. Так конечний розвиток і щаслива доля разом зустрілися — і так ми їх, знову ж як філософи і природники, розуміємо, а як городники й музики ними радуємося.

Ще перед смертю своєї матері 1925 року Юрій купив досить велику ділянку землі, положеної у Львові на схід від колишньої Промислової школи при тодішній вулиці 22 січня. Насправді це була частина узбіччя досить стрімкої гори, де він мріяв побудувати вигідну хату для своєї матері, тоді вже дуже хворої. Ця хата, яку він побудував у 1927-28 роках, і сад із казковим городом — одно з особистих і важливих досягнень його життя перед тим, заки остаточно посвятитися духовному летові вгору. Пише Юрієва дочка в листі до мене від 4 січня 1968:

Великий город на південному схилі гори від півночі був хоронений на 6 стіп високим муром. На горішній терасі були грядки з чудовими рожами, камінний город, кілька овочевих дерев і коло басейну срібна смерічка, перголя (алея, що в ній верхнє гілля сходиться склепінням. — Ю. К.) з гнучими рожами, а за перголею росли 4-5 кипарисів.

На нижній терасі були ірисі і рожі (рож було в городі близько 150), магнолія, піґва японська; далі в городі було багато бузків, овочевих дерев, малинник, порічки, агрест, суниці і столітній дуб. Як я уродилася 1929 року, то батько посадив берізку в городі, а як мій брат уродився 1934 року, то він посадив дуба. Через город ішли вниз сходи, коло 100, батьки укладали їх самі. Внизу був лісок молодих грабів,

буків і ліщини — ми звали його «лісом карликів»; вечорами там співав соловейко. Фіртка внизу виходила на вулицю 22 січня. Коли іти від вулиці Зеленої або від Снопківської, були два входи до нас: на горішню терасу і на старий город.

Автор цієї історії був декілька разів у цьому городі, в пам'яті залишилася таки дуже стрімка гірка, що майже проваллям спадала вниз. Лишилися в мене неясні спогади й про Юріїв палац, — асоціювався він у мене з середньовічним замком, може, тому, що до нього не легко було дістатися поверх муру, що оточував садибу, був замотаний колючим дротом. Описує у тому ж листі Софія їхню хату:

Пробувала нарисувати хату, але пропорційно не виходить. У бібліотеці майже всі стіни вивопнювали полиці з книгами (коло 1000 у нас, а в діда ще 2000). Над тапчаном батька, накритим гуцульським ліжником, висіли на стіні шпаги і маска до фехтування, гуцульські пістолі, різьблені топірці, і мосяжні хрести, і знятки бабуні, мале фото Гарібальді. Коло вікна висів великий портрет сестри батька Єви, на полицях з книжками стояла гуцульська кераміка, а коло вікна — його письмовий стіл. З голю можна було вийти на балкон, звідти розлягався чудовий вид на Львів, на собор св. Юра. З передпокою йшлося вниз до кімнати, де колись жив Семен (найстарший син В. Стефаника. — Ю. К.), а потім наймолодший брат моєї мами, і до кухні — вікна з цих двох кімнат виходили на долішню терасу і грядки ірисів. З голю йшлося сходами до вітальні чи радше «Musikzimmer», де стояло фортепіяно баби і де відбувалися музичні вечори. Мама розповідала мені, що як музик викидали з хат, бо не могли платити комірного, батько боронив їх у суді, а вони потім з вдячності приходили до нас грати. У другій частині цього поверху в куті стояв тапчан і стара гуцульська кахляна піч. У сальоні стояли три вузькі дзеркала від стелі до підлоги, на стінах були повішені орієнтальні тканини, карамані і джинджими, а в куті стояв камін. У східній клітці висіли образи, здається, китайська графіка, вгорі висіла орієнтальна лампа. Більше собі не пригадую.

Закінчення в наст. числі.

ІСИДОРА ПЕТРІВНА КОСАЧ-БОРИСОВА

Петро Одарченко

Наймолодша сестра Лесі Українки Ісидора Петрівна Косач-Борисова народилася 9 березня ст. ст. (21 березня нов. ст.) 1888 року в селі Колодяжному на Волині в славетній українській родині: її батько Петро Антонович Косач — відомий український діяч, член Старої Громади; мати — відома українська письменниця Олена Пчілка, дядько — славетний український учений і громадсько-політичний діяч Михайло Петрович Драгоманов. У вихованні Ісидори Петрівни велику роль відіграли її мати і сестра Леся.

В одному з своїх листів (1893) Леся Українка повідомляла, що п'ятирічна Дора навчилася писати кілька слів, зокрема своє ім'я. А про семирічну Дору Леся так писала в листі до Л. М. Драгоманової (20.8.1895): «Дуже добре мені з Дорою, що в неї такий нетрудний характер, ніколи вона не скучає, зранку іде гратись з дітьми надворі до самого заходу сонця, потім я її заганяю в хату (сама ніколи не приходить), починає співати, розказувати мені безконечні анекдоти з київського життя і представляти сцени з театру українського, потім, вичерпавши останні невивігані сили, лягає спати в 9 або в 9 з половиною і спить до 8 з половиною ранку. Ніколи ще не показувала капризів». У листі до сестри Ольги (17.10.1899) Леся розповідає про одинадцятирічну Дору: «Як не пишу, то шию, а як не шию, то вчу Дору. Дора тепер під моїм безпосереднім „згубливим“ (як казав один патріот) впливом».

Леся Українка любила свою наймолодшу сестру, у своїх листах вона називала її жартівливими і голубливими прозвищами: Гусінька, Гуся, Дроздик, Дроздонько, Патя тощо.

Леся Українка, як свідчить Ісидора Петрівна в інтерв'ю 1971 року, тричі врятувала її життя. Перший раз — коли Дора була ще маленькою і захворіла на дифтерію. У ті часи багато дітей умирало від цієї страшної хвороби. Леся дуже пильно доглядала свою сестру, і тільки завдяки цьому пильному доглядові Дора видужала.

1905 року Ісидора закінчила гімназію в Києві й восени того самого року виїхала до Петербургу, щоб учитися у вищій школі, яка мала назву «Женские сельськохозяйственные курсы им. Стебута». До політехнікумів та до університетів жінок у той час не приймали. Ці курси ім.Стебута в той час були єдиним вищим агрономічним навчальним закладом. І тому Ісидора Петрівна, бажаючи здобути вищу агрономічну освіту, не мала іншої можливості, як тільки вчитися на цих курсах. Ісидорі тоді минуло 17 років. Вона вперше виїхала з дому так далеко, щоб самостійно жити і вчитися.

Оселилася вона в родині Карташевських — добрих приятелів своїх батьків.

Навчальний рік розпочався нормально, але незабаром настали неспокійні бурхливі події Революції 1905 року. Студентський революційний рух у Петербурзі був особливо інтенсивним, бурхливим. По всіх вищих школах відбувалися масові мітинги, демонстрації. У відповідь на це уряд закрити університет, технологічний, гірничий, лісний та інші інститути. Про ті часи Ісидора Петрівна пише у спогадах: «А наші курси функціонують, вчать наші студенти, немов на іншій планеті... Отож зранку я бігала на курси, а тоді вже бігала на різні сходки, мітинги або демонстрації. Цікаво то було й захоплююче».

Одного разу Ісидора, напившись у такій біганині брудної невшської води, захворіла на тифоїд, а одночасно й на малярію. Карташевські послали телеграму батькам Ісидори про її хворобу. Леся негайно виїхала до Петербургу рятувати сестру. Виїхала вона останнім потягом, бо тільки прибула до Петербургу, як розпочався загальний залізничний страйк, а потім застрайкувала пошта, телеграф, і припинився всякий зв'язок. Так тривало 10 днів, і батьки не знали, чи доїхала Леся до Петербургу, чи десь у дорозі застряла.

Лесі пощастило доїхати до Петербургу, і тут вона вдруге врятувала свою сестру від смерті. У своїх листах Леся Українка писала: «Мене Дора більше слухається і вже все робить, що лікар каже». Розвіюючи всякі побоювання матері, Леся писала: «Де б не була Дора, там би й я була з нею *день і ніч*, — значить догляд був би... Я до здоров'я доручених мені людей ставлюся в тисячу разів обережніше, ніж до мого власного». У лікарнях не було місць, і Леся сама надзвичайно уважно доглядала хвору сестру. І в наслідок такого пильного догляду Дора видужала. Повідомляючи матір про видужання Ісидори, Леся писала: «Лікар все говорив мені компліменти, що то явилукувала Дору».

Перед від'їздом із Петербургу Леся прочитала в одній газеті повідомлення про те, що з нового навчального року жінок будуть приймати до університетів та інститутів. І восени 1906 року Ісидора Петрівна склала вступні іспити в Київський Політехнічний Інститут. Другого жовтня 1906 року Леся в одному з своїх листів писала, що Дора дуже задоволена «і своїм студентським званням, і політехнікою, і професорами і взагалі пробуває в дуже мажорному настрої, аж весело на неї дивитись».

У січні 1911 року Ісидора Петрівна закінчила Київський Політехнічний Інститут. А 22 квітня ст. ст. (5 травня нов. ст.) 1912 року одружилася з Юрієм Григоровичем Борисовим.

В останні роки життя Лесі Українки Ісидора Петрівна і морально й матеріально підтримувала тяжко хвору сестру. У липні 1913 року Ісидора разом зі своєю матір'ю приїхала до Кутаїсу для догляду за Лесею і була тут до останніх днів життя поетеси.

Все своє життя Ісидора Петрівна зберігала велику любов і глибоку пошану до своєї геніяльної сестри Лесі Українки. 1905 року в одному з листів Ісидора Петрівна писала: «Леся таки справді якийсь феномен, людина неповторної вдачі. Ця винятковість виявлялася повсякчас у кожному денному житті за звичайних обставин, так і за обставин надзвичайних, де б інша людина напевне зламалася б. Винятковість Лесі — в безприкладній скромності її».

Після смерті Лесі Ісидора Петрівна до 1917 року працювала агрономом на Київщині і в Кишиневі. Після революції вона працювала в наукових установах як дослідник у галузі фізіології рослин. Крім того, викладала також у вищих школах.

1937 року — під час ежовщини — Ісидора Петрівна була заарештована і засуджена на 8 років концтабору. Її обвинувачено у так званій «контрреволюційній діяльності». Її чоловік Юрій Григорович Борисів був заарештований 1930 року і засланий на північ на три роки. Повернувся він на Україну восени 1934, а в березні 1938 року був знову заарештований і загинув на каторжних роботах.

У концтаборі «Онеглаг», на далекій півночі, в тяжких умовах по десять годин на день Ісидора Петрівна пиляла дерево, виконуючи неймовірно високу норму — шістдесят кубометрів. Ще добре, що напарником у цій роботі був досвідчений селянин. «Це дуже велике значення має, — казала Ісидора Петрівна, — я властиво повинна була підтримувати пилку, а він уже її направляв і тягнув». Але, звичайно, в таких тяжких умовах вісім років Ісидора Петрівна не могла б витримати. І третій раз у своєму житті Ісидора Петрівна була врятована від неминучої смерті. В інтерв'ю вона сказала: «Ім'я Лесине мене врятувало». Далі вона розповідає докладно, як це сталося. 1940 року, коли радянські війська захопили Буковину, Ольгу Кобилянську відвідав нарком освіти. Ольга Кобилянська почала його розпитувати про своїх приятелів: «Де сестра Лесина Ольга? А де ж Дора?» Повернувшись до Києва, нарком відвідав сестру Лесі Українки Ольгу Петрівну і натякнув їй, що треба подати заяву про перегляд справи Ісидори Петрівни. Сам Хрущов прийняв Ольгу Петрівну й обіцяв переглянути справу Ісидори Петрівни. Її звільнили з ув'язнення, реабілітували, дозволили жити в Києві й поновили на роботі в науково-дослідному інституті.

Після війни Ісидора Петрівна опинилася на еміграції: спочатку жила в Німеччині, а пізніше прибула до Сполучених Штатів.

На еміграції Ісидора Петрівна брала діяльну участь у культурному й громадському житті, виступала з доповідями в УВАН та в інших організаціях. Зокрема на засіданнях Вашингтонської Групи УВАН виступила з такими доповідями: 13 лютого 1965 — «Важлива праця про життя і творчість Лесі Українки»; 14 лютого

1965 — «Спогади про М. Лисенка»; 20 жовтня 1962 — «Спогади про маму» (про Олену Пчілку); 7 червня — «Огляд белетристичних творів про Лесю Українку».

1963 року в журналі «Наше життя» Ісидора Петрівна надрукувала спогади про Олену Пчілку та про хутір Зелений Гай, що його зруйнували більшовики на початку 1920-их років. 1965 року в журналі «Нові дні» (ч. 1) надруковано статтю «Добра книга про Лесю Українку», в якій Ісидора Петрівна дала цінний критичний огляд виданої в Києві кн. «Спогади про Лесю Українку» (1963). В цій статті Ісидора Петрівна спростувала багато помилкових тверджень, зокрема у спогадах Прохора Коваленка та в статті Дмитра Косарика.

У другому виданні книги «Спогади про Лесю Українку» (1971) надруковано також фрагменти спогадів І. П. Косач-Борисової про Лесю Українку в революційному Петербурзі, про арешт Лесі Українки 1907 року, про чоловіка Лесі Українки К. В. Квітку, про подорож Лесі на Кавказ, про приятеля родини Косачів Нестора Гамбарашвілі та про хутір Зелений Гай. Але цей останній спогад про Зелений Гай дуже відрізняється від великої докладної статті на цю тему, надрукованої в журналі «Наше життя» 1963 року. Цензура пропустила лише початок спогаду. Тут, звичайно, нічого не сказано про те, що більшовики ліс у Зеленому Гаї порубали на дрова, а чудовий будинок продали «на знос» спритному зайді, що поставив із цього матеріялу сукновальню. Стаття, надрукована в журналі «Наше життя», закінчується такими словами: «...у колишніх маєтках Пушкіна, Толстого утворено музеї, а скромне, напрочуд гарне, невеличке літнисько української письменниці треба знищити, щоб і сліду не лишилося, — кінець Зеленого Гаю — до цього яскрава ілюстрація».

У статті «Біографічні повісті про Лесю Українку» (що тут друкується) та в численних листах І. П. Косач-Борисова викриває жахливе фальшування і спотворення біографії й духовного образу Лесі Українки, а також найближчого оточення поетеси: — в повістях К. Граната про Лесю Українку («Велетом покликана», «Велет розпалює ватру»), у повістях М. Олійника, а також у белетристичних творах та статтях емігрантських авторів. У листах І. П. Косач-Борисова різко критикувала повість І. Драча про Лесю Українку («Іду до тебе», 1970), а також драму Л. Забашти. Позитивно оцінювала Ісидора Петрівна тільки книжку А. Костенка «Співачка досвітніх огнів» (для середнього шкільного віку): «Автор сумлінно поставився до свого завдання, докладно простудіював матеріял, і, не вважаючи на те, що в СРСР правду дуже тяжко писати, тенденційність у нього у самій незначній дозі, і постать Лесі вийшла не спотворена».

Найбільше обурювали І. П. Косач-Борисову не тільки фактичні

помилки, а й фальшивий стиль розмови, який автори повістей вкладають в уста Лесі Українки або її сестер. Одним із таких прикрих випадків нерозуміння доби й фальшування лексики й фразеології дійових осіб повістей про Лесю Українку наводить І. П. Косач-Борисова із повісти С. Наумович «Леся»: «Оксана (сестра Лесі) доганяє Лесю і С. К. Мержинського і каже: „Що ви так скоро, буде вам уже шури-мури розводити, будемо йти“. Я, не зговорюючись з Оксаною, яка живе в Празі, а я в Америці, як прочитала це, так прямо ахнула». В іншому місці з приводу цих слів 16-літньої сестри Оксани, начебто сказаних до Лесі та її супутника, Ісидора Петрівна пише: «Цей перл показує, що письменниця, взявшись писати про Лесю та її родину, поняття не має, які були взаємини в родині Косачів. Де ж то дівчина-підліток насмілилась би таке сказати старшій 27-літній сестрі, уже відомій поетесі! До Лесі всі сестри й брати ставилися з надзвичайним пієтетом. Та й того міщанського жаргону, що вжила письменниця, у родині Косачів не було» (Л. Дражевська, Сестра Лесі Українки розповідає. «Нові дні», січень, 1972, стор. 9).

І. П. Косач-Борисова очолювала спеціальний видавничий комітет при Українській Вільній Академії Наук у США для видання монументальної документальної праці Ольги Косач-Кривинюк про Лесю Українку. Ця праця під назвою «Леся Українка. Хронологія життя і творчости» за редакцією Петра Одарченка вийшла в світ у Нью-Йорку 1970 року. І. П. Косач-Борисова своїми цінними вказівками допомогла розшифрувати деякі скорочення в листах Лесі Українки та з'ясувати багато питань, зв'язаних із виданням цієї дуже важливої праці сестри Ольги про Лесю.

Ісидора Петрівна, не зважаючи на свій похилий вік, мала надзвичайно добру пам'ять. Коли Г. О. Костюк працював над виданням «Щоденника» В. К. Винниченка, вона допомогла нашому дослідникові розшифрувати багато ініціалів, псевдонімів, з'ясувати багато темних і незрозумілих місць у «Щоденнику» Винниченка.

До кінця своїх днів І. П. Косач-Борисова відзначалася своїм світлим розумом, феноменальною пам'яттю, життєрадісністю, душевною молодістю і своєю прекрасною вдачею.

Померла І. П. Косач-Борисова 12 квітня 1980 року, на 93 році життя. Її друковані й недруковані праці та листи становлять надзвичайно цінний внесок у дослідження життя, світогляду й творчости її славетної сестри Лесі Українки та її матері, відомої письменниці й громадської діячки Олени Пчілки, і всього її славного роду Драгоманових-Косачів.

БІОГРАФІЧНІ ПОВІСТІ ПРО ЛЕСЮ УКРАЇНКУ

Ісидора Косач-Борисова

Хоч для історії той період, коли жила й діяла Леся Українка не такий уже й давній, та для людини з її обмеженим віком то вже минув поважний відтинок часу. Отже сучасників Лесі Українки та ще таких, що належали до її близького оточення, залишається все менше й менше.

Покоління, що зросло за останні 50-60 років, захоплюється творами Лесі Українки, цікавиться також і її особою, люди хочуть познайомитися з Лесею Українкою, яка вона була в житті, дізнатися про побут тих часів тощо.

Використовуючи цей інтерес теперішнього читача, сучасні українські письменники почали писати власні белетристичні твори, побудовані начебто на біографічних даних Лесі Українки. Особливо розписалися підрадянські письменники. На Україні з'явилось цими роками кілька таких творів різних авторів. (На чужині теж мені трапилося читати, наприклад, повість п. Наумович-Вітошинської «Леся». Маловартісна річ, досить невдалий переказ біографії з додачею вигадок авторки.)

Петро Васильович Одарченко має ознайомити вас з п'єсою Л. Смілянського «Червона троянда», а я маю з вами поділитися враженнями від повісти Касіяна Граната, яку він видав двома книжками. Перша частина зветься «Велетом покликана» (230 стор.), а друга «Велет розпалює ватру» (262 стор.). Не буду довго зловживати вашою увагою, але мушу поділитися своїм жалем (інакше не можу висловитися) й обуренням, що люди дозволяють собі спотворювати духовний образ Лесі Українки і вдачу найближчих до неї людей: матері, батька та інших. Вважаю це за обов'язок наш — позоставих сучасників Лесі Українки. Дуже до речі, місяця півтора тому, вже склавши цю свою доповідь, я отримала листа від моєї сестри Оксани, що живе в Празі, в Чехословаччині. У цьому листі вона між іншим пише мені про ці quasi біографічні белетристичні твори, що тепер пишуть. Ця сестра на 6 літ старша від мене, а від Лесі молодша на 11 років, отже пам'ятає не гірше від мене, пам'ятає і Лесю з молодого віку і все тогочасне життя нашої родини. Точнісінько так, як я, зареагувала вона на цю писанину К. Граната.

Текст доповіді, читаної авторкою на засіданні Вашингтонського відділу УВАН 7 червня 1968 року.

Художньої вартости повість Граната не має (що свідчить про брак хисту), а що, не маючи письменницького таланту, пише, до того й друкує свої писання, то очевидно авторові бракує ще й скромности та критичного ставлення до свого писання. Зрештою, це невелика біда, скільки то маловартісних творів друкується? А лихо в тому, що в цій повісті Лесю і всіх інших подано невірно. Автор схарактеризував кожного так, що коли б він не назвав їх повними іменами (ім'я, по-батькові і прізвище кожного), то я б ніколи не догадалася, що то говорить Леся, мама або батько мій чи хто інший з нашої родини, або хто з таких знайомих, що я їх добре знала. Оце вже я вважаю за злочин, бо понаписує отакий автор, що тільки йому прийде до голови, поперекручує і додасть своїх вигадок до тих чи інших фактів з тогочасного життя, коли жила Леся Українка, а люди читатимуть та й думатимуть, що то так і було.

Не знаю, чи то Гранат писав на замовлення, чи, може, з власного сервілізму, але Лесю Українку він характеризує як більшовичку, ортодоксальну марксистку (у нього Леся тільки й думає про партію трудящих та про соціальне гноблення трудящих мас, враження таке, що партійного квитка в Лесі немає тільки тому, що вона хворіє, отже самі товариші партійці не хочуть приймати її до партії, бо оберігають її від репресій, тюрми, заслання). Про Лесин патріотизм, про те, як Леся ніколи не забувала й на мить про національний гніт на Україні, як обстоювала людські права саме українців, жадного слова у повісті! Це вже безпардонне фальшування, що викликає обурення не тільки у нас — сестер, а й у всіх, хто знав Лесю, хто читав її твори і хто любить правду. Це фальшування свідоме, бо навіть у тих архівних матеріалах, що К. Гранат мав можливість студіювати, Леся, як завжди, щиро і недвозначно висловлює свої переконання, гарячий патріотизм, критичне ставлення до марксисту, осуджує великодержавні тенденції серед російських соціалістів (навіть радикалів). Щоб не бути голослівною, дозволю собі зацитувати з одного Лесино листу. Леся пише з Сан-Ремо в Італії до чоловіка сестри Ольги (тоді ще нареченого) Михайла Васильовича Кривинюка, що перебував тоді в Празі: «...мені здається непрактичною гадка двоязичного видання. Російської літератури і так виходить незмірно більше, ніж української, і грошей з української території пішло на те вже стільки, що пора нам „вертати своє”. Я вважаю слушним, щоб скоріше, наприклад, „Революційна Росія” видавала в свій кошт переклади своїх видань на українську мову, ніж щоб молоді і убогі українські організації видавали російські праці, бо для кого вони мають служити? Коли для Великоросії, то ми заубогі на такі дарунки „старшим братам”».

У Лесиному листуванні дуже багато подібних висловлювань і фактів, що заперечують твердженням Граната та інших прислужників більшовицьких, але Гранат ігнорує все те, а натомість, щоб

якось підкріпити свої тенденційні, неправдиві твердження, просто вигадує розмови, дії, яких ніколи не було і не могло бути. Точнісінько те саме робить і М. Олійник у своїх повістях.

Що Лесин розумовий розвиток відбувався під впливом батька й матері, а пізніше у формуванні політичних переконань Лесі дуже великий вплив на неї мав дядько Михайло Петрович Драгоманов, якого Леся дуже любила і поважала, — це добре знають всі дослідники Лесиною життя. Але ці письменники: Гранат, Олійник та інші їм подібні — не мають досить сумління, щоб написати по правді, і тепер — через 55 років після смерти Лесі почали твердити, що Лесині переконання склалися під великим впливом С. К. Мержинського, а цю легенду вигадали тому, що С. К. Мержинський був соціал-демократ (здається, він був учасником з'їзду соціал-демократів у Менську). На щастя, збереглася значна частина Лесиною листування з батьками, і з нього цілком виразно видно, який вплив на Лесю мали батьки і старший брат Михайло, а в листах до дядька М. П. Драгоманова Леся висловлюється на різні політичні теми, питається у дядька поради, що їй читати, щоб краще орієнтуватися в тому чи іншому питанні, обговорює прочитане і т. д. Дядько їй радить літературу (цілі списки), часами сам їй дістає рідкі видання німецькі, французькі, додає свої коментарі. З того листування яскраво видно, як молодий Лесин інтелект розвивався під керівництвом старшого досвідченого соціолога.

Тут мушу додати відомості про Мержинського. Це фактична довідка. Лесине знайомство з Мержинським було недовготривале: з літа 1898 року до весни 1901. Неповних три роки. Познаюмилася Леся з Мержинським в Ялті, коли була вже дорослою людиною (мала 26 літ), з цілком усталеними поглядами й переконаннями. І була Леся вдачі твердої, непохитної, послідовна й принципова, і ще сама могла на інших впливати і переконувати. Була вона не з тих, щоб піддаватися впливам нових знайомих. Все знайомство тривало недовго, бо Мержинський помер на сухоти на провесні 1901 року. Родина Лесина ще менше його знала, бо у нас у Зеленому Гаю він був тільки раз (гостював тижнів зо три), у Києві ж заходив тільки по дорозі з Ялти, а стало він мешкав у Менську. У Граната Мержинський якийсь «сухар», що для нього ніщо не існує поза партією. Коли б Мержинський був такий дійсно, то з певністю можна сказати, що Леся б його не покохала.

А в дійсності він був (скільки я його пам'ятаю і як про нього згадували часами Леся й Ольга) людина лагідна, культурна, дуже делікатна в стосунках з іншими людьми (нікому не нав'язував своїх переконань), мрійник, естет. Про Лесині й Мержинського особисті почуття я ні говорити, ні писати не хочу, бо то була б непошана до пам'яті Лесі; я дуже добре пам'ятаю, як Леся обурювалася (багато разів то було!), коли хтось втручався з своїми міркуваннями й

обговорював суто особисті відносини інших. І сама Леся ніколи цього не робила відносно інших. Мені просто фізично недобре робилося, коли я читала у Граната в повісті такі місця, наприклад, як Мержинський освідчувався Лесі, або потім через декілька років сцену освідчення Лесі Климента Квітки (Лесиною чоловіка), або захоплення закоханої сестри Ольги і вихвалання свого нареченого (М. Кривинюка) та інші подібні.

Це якась карикатура на тих людей. Кому це потрібно, щоб якась примітивна, мало інтелегентна людина розповідала, як вона собі уявляє поведінку людей незрівняно вищої культури в моменти суто особистих переживань.

Між іншим, Климентові Квітці Гранат вигадав мало не цілу біографію.

Батьків Лесиних Гранат теж невірно характеризує, але я не буду спростовувати його «свідчень», бо вже таки скоро має вийти друком праця сестри Ольги, де вміщений додаток сестри про батька Лесиною і докладна стаття Петра Васильовича (Одарченка) про матір. Отже, український читач буде знати, які вони були в дійсності. Зазначу все ж, що наш батько не був нічим схожий на того, що в повісті Граната, — якогось наче «фрондируючого бюрократа», а в родині «солодкого папашу». Та й мама ніколи не говорила такою поганою, вульгарною мовою, як це введено в повісті. Зрештою, широко відомо, що мати наша говорила і писала завжди дуже гарною мовою. У Гранатовій повісті у всіх персонажів мова погана. Маса русизмів, а також невдало перекладених з російської мови або вигаданих слів. Прикладом, «груба людина» (в розумінні — брутальна), «міська знать», «помалкує» (рос. «помалкивает»), «обіцяюче обличчя», «животрепетне питання», «послідиш» і т. д. Часами трапляються неграматичні вирази («ваговиті будови» і багато інших); суміш різних українських діалектів (мамцю, твар, тра, щобиьсьте, до домівки та ін.). Часто трапляються дуже вульгарні вислови, зовсім невласливі членам нашої родини і взагалі інтелегентним людям (мама там говорить «шалапутка» на дочку Ольгу, «дівчисько»; Леся на членів родини — «нахлібники»; куховарка каже: «Досить вже вар'ювати»; батько наш каже: «чинодрали»; трапляється, що з уст персонажів задовго до революції вилітають слова советського походження: «симпатыга», «західняк», «юрфак» тощо). Автор не знає ні одієї чужої мови, тому чужі слова й вирази перекручує, не знає, коли можна сказати *alma mater*, альтернатива, або думає, що протеже — це той, хто комусь протегує і т. п. А найчастіше автор виявляє, що в нього якась «глухе вухо» до особливостей української мови.

Автор, хоч і сучасник Лесин (він, як виявляється, мій ровесник, це я недавно читала, що десь у Києві тепер відзначалося його 80-річчя), проте побуту української інтелігенції тих часів не знає, а

побуту нашої родини не знає зовсім. Тому, наприклад, у читача Гранатової повісти можуть скластися хибні уявлення: що наш батько — клубний завсідник-вінтьор, тоді як він, хоч і грав часами у знайомих у вінта (і дуже добре грав, спокійно, якимось наче трохи іронічно), але грати по клюбах не ходив на карти спеціально. Гранат і маму засадив за карти, ще й партнерів для мами знайшов: Мержинського і російського поета Мачтета. Ото, коли б мама дожила до цього часу й прочитала, то не поздоровилось би Гранатові! Річ у тому, що мама не просто не грала сама в карти ніколи в житті, а й дивитися, як інші грають, не любила, вважала, що це зовсім нецікаве, пусте, дурне марнування часу, навіть шкідлива розвага, бо це потурання поганим нахилам до легкої наживи й газарду. І всі, не тільки родичі й знайомі, це знали, і ніхто навіть не зважився б у нас у хаті пропонувати карти. Мама дозволяла в хаті грати тільки два рази на рік, «скрепя серце»: на батькові іменини 21. 8 і на своїй 11. 7, а це тому, що в ці дні приїздило багато гостей, і то дехто, бувало, між собою мало або зовсім незнайомі, то щоб деякі з них не нудилися і щоб їх не треба було спеціально бавити, розставлялися льомберні столи, і вони до вечері грали собі у вінта.

Гранат зовсім не обізнаний з вдачею кожного з членів нашої родини (а ми до того всі ще й різної вдачі), і тому поведінка й розмови наші в повісті фальшиві. Отакий, наприклад, дрібний ляпсус, а мені одразу впадає в око: Гранат пише, ніби я й Оксана дуже тішилися, що поїдемо на бал у дворянське собрание в Києві під новий 1904 рік. Ми з Оксаною багато танцювали замолоду (особливо я) і їздили на балі й вечірки, але завше у своєму добре знайомому товаристві (переважно студентів, молодих інженерів, лікарів). Але балями у дворянському клубі з мало знайомими людьми ми не цікавилися. А під Новий 1904 рік і взагалі танці нас не вабили, бож восени 1903 року всю нашу родину пригнітив жаль за братом Михайлом, що так несподівано помер у розквіті своїх сил. Це біографові Лесиному слід би було знати.

Стиль, фразеологія у всіх персонажів повісти однакові і погані, специфічно гранатовські. Як от з Лесиних уст такий перл: «не відчувається ще поштовху плода, який провіщає про скоре народження», або, наприклад, вираз: «об'єкт любовострастя»; або батько каже Лесі: «думка не переставала знобити»; або Леся зве Франка: «Іван Якович»; або ще зразок: професор Поссе, редактор журналу «Жизнь», відомий російський публіцист, до Лесі так промовляє: «Знаєте, Лариса Петровна, за своєю фізичною консистенцією Ви у нас співробітник — мініатюра, а за вагомістю Вашої творчої праці — першорядний гвардієць». І в такому роді мало не на кожній сторінці.

Кожному, хто прочитає Лесине листування, впадає в очі, що у нас часто вживали різних виразів, які мали свою історію, так би

мовити; також різних здрібнілих імен тощо, не зрозумілих сторонній людині, що не знає звідки і чого вони постали. Багато називали один одного здрібнілими іменами, дуже своєрідними, але їх у повісті немає. Натомість є Лара, Ларина (!). Начебто так звали Лесю вдома батьки, Сергій Мержинський, Климент Квітка. Це вигадка Гранатова (чи не відгомін Пастернакового «Доктора Живаго»), бо ніколи ніхто так Лесю не звав, або брата Михайла «Мишко», сестру Ольгу «Лія», мама батька — «Петро», «Петенька», Леся до мами — «матусенько» та ін. Одразу видно, що автор не дав собі труда уважніше прочитати листування Лесі з членами своєї родини, хоч є деякі ознаки, що в руках його було, воно та й частина листів надрукована в Києві у десятитомнику Лесиних творів. Гранат навіть не дає собі труда запам'ятати склад родини: пише, що у сестри Ольги — дочка, а в неї був син; у брата Михайла діти, а у нього була тільки одна дочка. А то понавигадував Лесі двоюрідних братів Георгія Драгоманова і Сашка Шимановського; таких у нас кузенів не було. А тіток — двох батькових сестер плутає. Або ще таке: родич Лесі Українки декабрист Яким Якимович Косач — рідний брат маминого батька. Це помилка, що свідчить, як неохайно досліджують джерела квазібіографи.

А що вже різних вигадок, так би мовити, не ідеологічних, але таких, що все ж викривляють біографію Лесі Українки, — безліч. Наприклад, начебто, коли в родині було скруто з грошима, а Лесі треба було на лікування, батьки продали частину Зеленого Гаю і одержали 13 тисяч. Та в ті часи за цілий Зелений Гай ніхто не дав би 13 тисяч. Коли кому цікаво знати докладно, що за посілість була у мами Зелений Гай, то може прочитати мій спогад про нього, друкований у «Нашому житті» (1963). Тут тільки коротенько зазначу, що хутір Зелений Гай — це властиво клаптик лісу (9 десятин) на досить крутому схилі гори над Псалом, де мама наша, купивши його 1898 року у якогось Голуба (урочище так і звалось тоді Голубівщина), збудувала хороший, просторий дім і назвала його — хутір Зелений Гай, куди на літо з'їздилася вся наша родина. У Граната наш батько освідчується мамі в Зеленому Гаю, тоді як наші батьки побралися 1868 року, за 30 років до того, як постав Зелений Гай.

Жодного прибутку матеріально з цього «хутора», звичайно, не було, навпаки, на утримання його були витрати (податки, сторож тощо), але батьки наші тішились дуже, що туди і Леся могла приїздити, бо підсоння на Полтавщині гарне, сухе (лікарі заборонили Лесі жити на нашому рідному, милому Волинському Поліссі, бо там дуже вогко). Як місце літнього відпочинку Зелений Гай був чудовий, надзвичайний. Дозволю собі навести виписку з Лесиною листа до Ольги Кобилянської — запрошення приїхати в гостину до Зеленого Гаю (1899): «рушайте до мене сюди

якогомаго раніш. Поки я по шпиталях лежала, мама збудувала тут хорошу хату... околиця тут гарна, горизонт широкий... Будемо човном плавати і просто руками, коли вмієте; будемо читати, розмовляти, я буду Вам грати Шумана і Шопена... українських пісень масу у власній транскрипції... мої сестри (їх у мене три) покажуть Вам всю околицю, побачите Ви таку Україну, що українішої їй нема». О. Кобилянська того літа й приїхала до Зеленого Гаю. Ніколи батьки його не продавали ні цілого, ні частини; то цілковита Гранатова вигадка. Мені навіть дивно, що, описуючи цей продаж (якого не було в дійсності), Гранат каже, що то робилося через Ковельське товариство взаємного кредиту, і йому самому не приходить до голови, чому це полтавська земельна власність продається через Ковельське кредитове товариство? Я зовсім не обізнана в справах купівлі й продажу, а таки знаю, що в таких випадках треба послуговуватися з найближчих кредитових установ. Гранат фантазує, досить просторо наводить якісь розмови (а в них і я наче б то брала участь), в яких батько інформує нас (маму й дітей) про свої матеріальні справи (такого теж не було). Правда, там автор про нас нічого лихого не пише, навпаки! висловлюється про всіх добре. Ото дійсно — ніхто з нас у всій родині не був ані скнара, ані захланний, кожен охоче ділився з іншим, якщо мав, і помагав, коли міг, — скромно, не говорячи про те нікому. Вже не кажу, що батьки наші все життя старалися нам дати не тільки конечно потрібне, але й просто для приємности, але радитися з дітьми або інформувати нас, як він має розподілити своє майно між нами, наш батько ніколи не вважав за потрібне, і ми ніколи тим не цікавилися, я навіть за життя батькового не знала, що він написав уже заповіт. Певне, Гранат десь у листах натрапив на відомість, що батько послав Лесі гроші, а що то за гроші, який там розрахунок — для сторонньої особи не зрозуміло було, от Гранат «ничтоже сумняшесь» і вигадав, як вже йому схотілося. Коли б він був спитав мене або сестру Оксану (нас тепер дві тільки з родини цілої живе на світі), то ми б йому вияснили, як наш батько розподілив матеріальні ресурси свої між дітьми. Ще в 90-их роках батько купив на Волині землю біля ст. Рожице Ковельського повіту. Садиби там не було, і будувати батько не збирався, а купив більше тому, що дешево, і гадав, що, може, кому з дітей колись придасться, як ценз до виборів чи що. Оцю землю пізніше — коли саме, не пам'ятаю — батько продав колоністам чехам, що в тій околиці плекали культуру хмелю для броварень. Вони дали гарну ціну, а гроші платили частинами. Гроші ці батько віддав Лесі, бо вона тоді найбільше зі всіх нас потребувала. Перша частина їй була 13 тисяч. Напевне Гранат прочитав десь у листі згадку про ці тисячі.

Великий мінус цих «біографічних» писань у тому, що автори їх дуже вільно поводяться з хронологією подій. Я вже згадувала про

освідчення батькове в Зеленому Гаю, а то ще й таке у Граната: він досить багато пише, як бабуня наша Є. І. Драгоманова (мамина мати) журилася за покійним Михайлом (тут і розмови з Лесею, діалог з мамою та ін.), а бабуня померла в Гадячі 11.6.1895 через три дні по смерті М. П. Драгоманова в Софії 8.6.1895: бабуня тоді була вже тяжко хвора, і тому їй не зважилися навіть показати телеграму про смерть сина. Отже, вона померла, не знаючи, що син вже не живе. Мама була при бабуні в той час і дуже тяжко переживала ці втрати. Ще один приклад неув'язки хронологічної: Лисенко фігурує на вечері в 1913 році, коли, як відомо, Лисенко помер 1912 року. І ще багато подібної плутанини. Нам, близьким Лесі, особливо прикро читати фантазії, висловлені незугарним стилем і мовою про такі події в родині, які ми всі боляче переживали: смерть брата Михайла 1903 року, потім батька нашого 1909 і Лесі 1913 року. Автор повісти напевне не уявляє собі, яке то горе було для кожного з нас, а береться описувати, як ми тужили. Така то нетактовність, така неделікатність!

При тому видно, що автор і співчуває нам, але він не розуміє того, що на такі теми писати сторонній людині та ще додавати якісь свої власні вигадки щодо обставин, за яких те діялося, не випадає зовсім. Я думаю, що походить тая нетактовність не від злої волі автора, а скоріше всього від ступеня культури його.

Ще одну вигадку мушу спростувати. У ній не тільки невірно відображений побут родини Косачів, а й свідомо автор кидає тінь на наших батьків. На стор. 96 Гранат вигадує, як у нас в Колодяжному обходили Великодні свята. Він пише: «розговлятися сіли за стіл, як тільки розвиднилось, всією родиною, вкупі із слугами». І далі наводить, як Леся на це реагувала: «нащо ота показова святкова демократичність. Вони краще себе почували б на кухні. — Хай би вже й не було тих свят і тої облуди, думала, бо від того хвилинного перебування за панським столом слуга не перестає бути слугою». Це вигадка вже злісна, це ж Гранат (та ще начебто Лесиними словами) хоче показати, що наші мама й батько були лицеміри і тільки показово удавали демократів. Цього вже йому не можу ніяк подарувати, бо наші батьки виключно добре, людському ставилися до слуг, до селян, взагалі до людей, що соціально були принижені. Це міг спостерігати кожен з сучасників їхніх. Ще й тепер живуть деякі колишні наші слуги і згадують дуже теплими словами наших батьків (див. збірник спогадів про Лесю Українку, що вийшов у Києві 1966 за редакцією А. Костенка). І до того ж, це цілковита фантазія, що у нас в Колодяжному розговлялися разом зі слугами. Ніколи цього не було, слугам окремо на кухні приготовлялися всякі великодні страви: паски, крашанки, шинка і напої, горілка і наливка. І вони там споживали зі своїми родичами чи приятелями, кого вони кликали.

Свята Різдвяні й Великодні у нас в родині в Колодяжному, а пізніше і в Києві обходили за певними загальноукраїнськими традиціями з деякими особливостями, власне родинними, косачівськими або драгоманівськими. Та не знаючи їх, Гранат повігадавав свої і видає їх за косачівські. Наприклад, описує, як наш батько любив у Колодяжному по виході з церкви вітати колодяженців зі святом, а того не знає, що у Колодяжному й церкви не було.

У моє завдання не входить, та й не хочу відбирати у вас багато часу на розгляд тої досить значної за обсягом у книжці частини, що не має безпосереднього відношення до Лесі Українки. Це освітлення різних революційних подій у колишній Росії та політики царського уряду в справі переселення селян до Сибіру, вигадані розмови нашого батька на політичні теми з вигаданими також чиновниками тощо. Все ж зазначу, що там менше «развесистой клюквы», очевидно, автор для тої теми користався з якоїсь непоганої популярної історії революційного руху в Росії.

Я тої думки, що марно чекати від людини, яку природа не наділила письменницьким талантом і яка до того ще не мала можности здобути путньої освіти, щоб вона написала гарну повість, але певних загальноприйнятих у світі норм кожен письменник мусить дотримуватись (навіть і поганій), особливо коли претендує на писання біографічних творів. Одна така авторка, що допустилася писання теж про Лесю і членів Лесиної родини всяких своїх фантазій, на моє зауваження, що того всього не було, що вона понаписувала, відповіла, що автор белетристичного твору не зобов'язаний писати тільки те, що було. На те я їй відповіла: «Так, Ви маєте право писати про самі неймовірні речі, тільки не маєте права писати, що той чи інший епізод стався зо мною, коли того в дійсності не було. А коли Ви все таки таке напишете і надрукуєте, то я можу тягти Вас до суду і безперечно виграю справу».

Автори белетристичних творів про Лесю (К. Гранат, М. Олійник, П. Смілянський) взялися за виконання важкого і дуже відповідального завдання — дати мистецьку картину Лесиного життя, але не спромоглися навіть показати хоча б недосконалу технічно, але вірну фотографію його.

Та, на жаль, своєї мети — дезорієнтації підрадянського читача, своєю фальсифікацією вони в певній мірі можуть досягати. Отже, нам, що живемо у вільних країнах, належить викривати це фальшування.

ДОДАТОК

З ЛИСТІВ ІСИДОРИ КОСАЧ-БОРИСОВОЇ ДО ПЕТРА ОДАРЧЕНКА

9. 1. 1964

...ще хочу з Вами порадитися в справі отих просто обурливих виступів у друку (в «Гомоні України») п. Геркен-Русової. Ця пані абсолютнеє нікчемство — як громадянка, українська патріотка, чи будь у якому відношенні, а це очевидна річ, що за нею стоїть Донцов. І от у своїй манії боротьби з «драгоманівщиною» він вважає за можливе в такий спосіб профанації імені Лесі та й мами і дядька Михайла Петровича провадити свою гризню зі своїми політичними ворогами. Ото й випустив тую не конче виняткової особистости, як Леся), то й виходить отака писанина. А що він має «сміливість» бабратися в таких делікатних інтимних почуваннях, то у людей, що більше розуміють психологію дійових осіб (це ж підкреслено «біографічна» річ), викликає навіть обурення. Я оце отримала лист від Ориси Стешенко з Києва (це онука Михайла Петровича Старицького — дочка його дочки Оксани Старицької, Стешенко по чоловікові), то вона низько оцінює це писання Драча й обурена самим фактом безпардонности в трактуванні (при тому помилковому!) найтонших душевних переживань людини. Я думаю, що то все походить у сучасних письменників від щирого серця й ім, певне, здається, що так і почувала Л. У. і всі інші, бо міряють на свій аршин.

Напишу ще колись про враження від «Дочки Прометея» М. Олійника.

15. 3. 1972

...Написала лист, а тоді бачу, що пропустила написати про враження від уривка з тієї «драми» Л. Забашти, то вже приходиться писати на клаптику й поспішати, бо Олеся йде на пошту... Вже з малого уривка видно, що авторка хворіє на поширену серед підсовєтських письменників зарозумілість, бо

вважає, що їй не треба працювати — уважно студіювати джерела, набувати знання тої епохи, про яку має писати, словом, очевидно, графоманка і думає, що досить їй захотіти написати драму з життя Л. У., то вона прочитає (і то неухважно навіть прочитає) біографію Лесі та й сяде і напише шедевр! Мене мало не кожне слово, що вона вклала до уст Лесі, Лілі й моїх, коробило, як я читала. А арешт і трус?! Це якесь вже просто невігластво отак писати п'єсу з таким увявленням про те, що по суті не так і давно відбувалося; ще тепер живе немало людей, що оті труси й арешти за царату переживали. Розпитала б кого Забашта та записала, щоб не смішитися! Через тее невігластво вона, певне, й не знає, що у всьому культурному світі вважається неетичним виводити у белетристиці нині живущих людей і вкладати їм в уста слова, яких вони ніколи не говорили, а вона там мене виводить якоюсь дурочкою, що верзе ні з того ні з сього про своє перше кохання, крутиться чогось серед ночі перед люстром. Вірш дуже недосконалий, мова строката — багато провінціалізмів лівобережних, якими ми з Лілею не грішили ніколи. Ну, та що довго говорити — це ж не вільна творчість, а виконання «соціального» замовлення.

17.9.1972

...Я оце недавно отримала в листі з СРСР вирізку з фотом пам'ятника Л. У. в Ялті і порівняла з пам'ятником у Батумі. Батумський, хоч і не дуже то вдалий, але все ж таки не дуже й поганий, а от у Ялті — то чиста «образя Боска» (як кажуть поляки). Обличчя настільки не схоже на Лесю, що коли б не підпис, то думала б, що то не Леся; а поза така невдала й зовсім нехарактерна для Лесі. Чомусь сидить, заклавши по-наполеонівському руки, з закасаними рукавами. І це за проєктом Галини Кальченко, роботи якої вже приходилось бачити (бюсти Лесі Українки) в репродукціях. То були цілком пристойні пам'ятники, а це хто зна що...

29.9.1973

Дорогий Петре Васильовичу!

Дуже вдячна Вам за прислану статтю Вашу. Хороша стаття. Як добре, що Ви в такий культурний спосіб коректно, дуже виразно на незаперечних фактах виявляєте більшовицьку забріханість. Фальшують минуле, брешуть про сучасне, обманюють про майбутнє. У всіх діях підступство або безсовісна брехня, і таке у всіх сферах людської діяльності. Та все ж я переконана, що буде їм кінець, — не знаю, чи доживу я до того щасливого дня, а що молодші за мене, то напевне...

Без дати, очевидно, 1973

...А ось хочу Вам подати «веселенький казус», що не має жадного виправдання; подала мені одна моя знайома таке: у календарі «Свободи» на

1973 рік д-р В. Стецюк у статті «У сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка» на стор. 41 пише: «Олександра Косач-Квітка (Леся Українка)»...

Як Вам подобається? Ніякі високі титули автора не можуть виправдати його самого і обілити редакцію календаря від цього скандалу. Чиста компромітація наукових установ українських перед чужинцями! Що можуть сказати вороги наші, що наші науковці не знають навіть, як їхні визначні письменники зуться. І це 1973 року, після цілого року 1972, присвяченого творчості Лесі Українки!

Оце Вам зразок, як деякі «науковці» пишуть статті. Бідні ми!..

ХОДІННЯ ПО МУКАХ

Доля спадщини Дмитра Бортнянського

Василь Витвицький

Доля композиторської спадщини Дмитра Бортнянського не була завидною. Найвищі визнання і похвали на адресу цієї спадщини перепліталися з повним запереченням її історичної ролі і навіть з нехиттю. На переломі двох минулих сторіч звеличники народницького напрямку в музиці ставилися холодно і чужо до творчості Бортнянського, яка, на їхню думку, була надмірно просякнена чужими впливами, особливо італійськими. Численні його твори, можна сказати, чи не половина, пролежали ціле півсторіччя в усіма забутих нотних запасниках і щойно останніми десятиліттями зацікавили дослідників, виконавців і, врешті, ширші кола слухачів.

Проте почалося було під добрим знаком. Геть далеко на західньому кінці землі української створився осередок плекання музики Бортнянського. Сталося це в Перемишлі року Божого 1829, тобто всього чотири роки після смерти композитора. З ініціативи єпископа Івана Снігурського постав був при катедральній церкві в Перемишлі хор, в основу репертуру якого увійшли майже виключно твори Дмитра Бортнянського. Грунт виявився дуже пригожим. Передусім звідти розповсюдилося замилювання до музики нашого композитора скрізь по західньоукраїнських землях. Звідти ж таки вийшов цілий ряд композиторів, починаючи від Михайла Вербицького й Івана Лаврівського, що так і увійшов в історію української музики під назвою «Перемиської школи». Ким був Дмитро Бортнянський для учасників тієї школи та їх послідовників, свідчить Михайло Вербицький. Про Бортнянського він писав

словами високого визнання і називав його не інакше, як «нашим Моцартом».

Коли 1925 року львівські музичні кола врочисто відзначали 100-річчя з дня смерті композитора, доповідачем був Станислав Людкевич. Він м. ін. сказав:

«Бортнянський не тільки глибоко корениться в минувшині української культури; його музика силою свого національного виразу і характеру утвердилася по його смерті на Великій Україні і у нас в Галичині мимо нашої волі і без нашого змагання і наклала свій відпечаток на всю нашу церковну музику 19 сторіччя». Збірник духовних творів Бортнянського в очах Людкевича — велика скарбниця: «Ця скарбниця нам тим дорожча, що вона є заразом найкращим цвітом вікової української вокальної культури».¹

У другій половині 19 сторіччя на ім'я Д. Бортнянського посипалося чимало гостро критичних голосів, закидів та обвинувачень. Вийшли вони були з кіл російських композиторів, музикознавців і музичних діячів. Михайло Глінка робив нашому композиторові закид за надмірну солодкавість його музики («Сахар Медович Патокін»), Петро Чайковський писав про нього, як про людину «з малим талантиком і дуже плодovиту», Олександр Серов бачив у ньому «слабий відгомін італійців моцартівського часу». У список негативних критиків композитора вписалися М. Римский-Корсаков, Володимир Стасов, Г. А. Ларош та інші.

Після 1917 року зовсім неочікувано спадщині Дмитра Бортнянського довелося стати тереном ідеологічної війни. З відкиненням релігії марксизм-ленінізм прагнув повної нівеляції всяких проявів з нею зв'язаних. Усю церковну музику, здавалося, можна буде раз назавжди викинути на «смітник історії». Першим кроком було повне усунення цих творів з репертуарів усіх репрезентативних хорів. Про їх появу друком не могло бути мови. Проте з розбудовою загальної музичної культури і розвитком музичного шкільництва усіх ступенів щораз настирливіше почали озиватися голоси про потребу оживлення і плекання творчості композиторів минулого. Тоді народився був своєрідний плян, мовляв, під твори церковної музики треба підкласти нові світські тексти. Один з таких творів появилвся був друком 1964 року. Це був третій концерт

---

1. Доповідь появилася друком у Львові в «Музичному листку» (листопад 1925). Звіди передруковано її у збірному виданні музичних праць і рецензій С. Людкевича, що появилася в Києві 1973 року під заг. «Дослідження, статті, рецензії». Це видання з невідомих причин негайно після його появи знищено, при чому збереглося тільки кілька екземплярів. Натомість 1976 року вийшла інша збірка праць Людкевича п. н. «Дослідження і статті». У це видання згадану доповідь-статтю Людкевича про Бортнянського не включено.

Бортнянського з новим, підходящим для радянських умов текстом В. Рождественського. Невдовзі вислід цих спроб виявився жалюгідним. На кожному кроці виявлялася невідповідність підроблених текстів до музики, органічно зв'язаної з іншими словами, настроями і взагалі з іншим світом. Максим Рильський згадував, як і його вмовляли колись до написання світських текстів до концертів Бортнянського. «У мене якось не піднялася рука писати ті „нейтральні тексти“, та й як їх писати?»²

Під тиском мистецьких і громадських кіл прийшло нарешті до того, від чого повинно було початися, тобто до трактування творів композиторів 17-18 ст. виключно як цінних мистецьких пам'яток минулого. Твори Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Артема Веделя почали появлятися (з оригінальними текстами) у підручних виданнях для учнів музичних шкіл. У зразково виданій «Хрестоматії української дожовтневої музики», що появилася в Києві 1970 року за редакцією Онисії Шреєр-Ткаченко, уміщено три зразки хорової музики Бортнянського: концерт ч. 15, лягетто з концерту ч. 13 і знамените ададжо «Возведох очі мої в гори» з концерту ч. 24. Ці ж твори почали виконувати у програмах концертів, присвячених музиці 17-19 ст. Особливо похвальні голоси появилися були у пресі з приводу виступів Київського камерного хору під керівництвом Віктора Іконника, у програмах якого й були твори українських і західноєвропейських композиторів 17 і 18 сторіч.

Не залишилися позаду й музикознавці. Творчість Д. Бортнянського куди більшою мірою, ніж це було до цього часу, стала предметом пильного дослідження і наświetлення. У квітні 1969 року відбувся в Києві науковий симпозіум, в цілому присвячений питанням української музичної культури 16-18 сторіч. Виголошені доповіді, в яких багато уваги відведено саме Д. Бортнянському, появилися друком як шостий щорічник «Українського музикознавства» (Київ, 1971). Є, отже, чимало познаних на те, що до цього часу ходіння по муках творчої спадщини композиторів минулих сторіч остаточно закінчилося. Можна сподіватися, що процес реабілітації їхнього імені та їхніх творів вийде поза вузькі кола любителів старовини та досягне широких аудиторій музикологів і слухачів.

Не від речі буде тут згадати, що і в музичних колах, на еміграції сущих, культ музики Бортнянського виявляє ознаки пошвавлення. Не даром Олександр Кошиць писав колись до Павла Маценка: «Ми всі під Бортнянським ходимо»³. Поважніші виступи більших хорів

---

2. Максим Рильський, Вечірні розмови. Київ, 1964, стор. 207.

3. «Відгуки минулого». О. Кошиць в листах до П. Маценка; лист 26 травня 1941. Вінніпег, 1954.

не обходяться без творів нашого композитора. На самому початку 1980-их років заснувався в Канаді, в Торонто, хор, що так і поставив ім'я Бортнянського у своїй назві, а плекання його музики як своє основне завдання. За відносно короткий час цей хор під керівництвом Мирона Максимова включив у свій репертуар десять концертів Бортнянського, збуджуючи зацікавлення до музики цього композитора в ширших канадських колах. Українські музики на північноамериканському континенті виявляють не абияке зацікавлення іншими творами Бортнянського, особливо його інструментальною музикою. Гідним занотування є факт повного видання 35 чотириголосих концертів, здійснене знову ж таки в Канаді. Видання збагачене вичерпною статтю Павла Маценка про композитора.

Є, проте, одне питання, що варте уваги. Це знову ж таки питання текстів вокальних творів минулого, але в іншому аспекті, ніж той, про який мова була вгорі. У співацьких колах еміграції тут і там проявляються спроби вживання перекладів оригінальних текстів на українську літературну мову. Тенденція, на мою думку, непотрібна і навіть неправильна. Нам немає потреби відрікатися старослов'янських текстів. Це одне. Друге, ще важливіше, найкраще зроблений переклад не буде так органічно зв'язаний з музикою, як оригінальний текст.

Недавно появилось видання, яке й дало поштовх до написання цих рядків, а саме: праця Володимира Іванова «Дмитро Бортнянський», видана в Києві 1980 року. Володимир Федорович Іванов уже виробив собі ім'я точного і кропіткого дослідника на полі музикознавства. Між іншими працями з-під його рук вийшло дослідження предків композитора Миколи Леонтовича, включно аж до пра-пра-прадіда. І хорова творчість Дмитра Бортнянського була темою його праці, написаної на здобуття ступеня кандидата мистецтвознавства (Київ, 1973). Стаття Іванова про народопісенні інтонації у творах Бортнянського була вміщена в журналі «Народна творчість та етнографія» (1973, ч. 1).

Особлива цінність монографії, присвяченої життю і творчості Дмитра Бортнянського в тому, що автор використав у ній не тільки велику доцьогочасну літературу про композитора та його добу (165 позицій), але й простудіював цілий ряд рукописних джерел, що зберігаються в різних архівах. На 144 сторінках своєї книжки він зібрав доволі точні дані про життя, мистецьку діяльність і творчість композитора. При тому вияснив і усталив деякі питання, які до цього часу були суперечними. Це передусім усталення року народження (1751), щодо якого раніше були різні версії.

Із стрінок книжки зарисовується перед очима читача доволі виразний образ Бортнянського-людини. Ось два голоси сучасників (стор. 126):

«Усі, хто знав його, хвалять його душевні і громадські якості. Він був веселий, балакучий, дотепний, любив жартувати, сперечатися, більш за все захищати своє мистецтво. Сам він про себе дуже мало говорив...»

Коли приходили гості, бувало помітно, що «його переслідувала якась думка, і зовсім несподівано Дмитро Степанович залишав дружню бесіду, зникаючи у своєму кабінеті, пробував щось на фортепіано і, очевидно, вловивши щасливу думку, записавши її, повертався задоволений і спокійний до своїх гостей».

Особливою рисою композитора було його велике зацікавлення живописним мистецтвом. Повертаючися з довголітнього перебування в Італії, він віз з собою цілу колекцію картин відомих мистців. Це зацікавлення залишилося в нього на все життя. У товаристві малярів і скульпторів перебував постійно. Близько дружив зі своїм ровесником, відомим українським скульптором Іваном Мартосом.

У книжці зібрані голоси, які свідчать про велику дбайливість Бортнянського за рівень і мистецьку досконалість придворної капелі. Вимогливий сам до себе, — він ставив високі вимоги до членів капелі щодо чистоти, точності і майстерности виконання. Як директор капелі дбав за покращення побутових і матеріальних умов капелян. У свою чергу члени капелі, як згадують сучасники, любили свого керівника і шанували, як батька.

В окремому розділі автор обговорює розповсюдження творів Дмитра Бортнянського в Україні, яке почалося було ще за життя композитора. Покликаючися на статті С. Людкевича і В. Щурата, він згадує, з якою увагою ставилися до творчости свого великого земляка українські композитори від Михайла Вербицького й Івана Лаврівського до Миколи Леонтовича. У монографії знаходимо цікаві зауваження і відкриття про зв'язки між творами Бортнянського й українськими народними піснями. Елементи народної пісенности наявні однаково в хорових творах композитора, як і в інструментальних.

Свою розповідь і свої зауваження автор укладає хронологічно, обговорюючи окремі ділянки творчости композитора на канві його біографії. Такий плян монографії має свої користі і свої невігоди. До перших належить можливість обговорення окремих родів творчости за часом та обставинами їх постання. Незручне те, що деякі ділянки творчости повторюються при різних періодах життя композитора, тому й краще трактувати їх в окремих, тільки їм присвячених розділах.

Автор дає історію і характеристику різних жанрів творчости композитора, часто з покликанням на голоси музикознавців, які до цього часу досліджували музику Бортнянського. В загальному творчість композитора автор оцінює як одне з найбільших

досягнень світового музичного мистецтва. На його думку, ця творчість на час свого постання виявила найбільш прогресивні тенденції доби. Одночасно вона до сьогодні не втратила своєї естетичної вартости, виявляючи духовну близькість до сьогочасної музики.

Монографія, на жаль, не вільна від ідеологічного втручання у питання суто мистецько-історичного характеру. Автор, невідомо, чи на основі свого власного переконання, чи радше під зовнішнім тиском, шукає у хоровій музиці Бортнянського суперечности між церковними текстами і — прагненням до світськості. Він пише, що херувимські співи показують, як «композитор намагався вийти за межі їх релігійного призначення» (стор. 99).

Ці твердження різко суперечать поглядам численних дослідників, які стверджували і підкреслювали у творах нашого композитора надзвичайно глибоку й органічну єдність музики з текстом. Гектор Берліоз мав чимале відчуття того, в чому суть церковної музики, а він писав: «Усі твори Бортнянського просякнуті щирим релігійним почуттям, часто навіть деяким містицизмом, що викликає у слухача велике захоплення...»⁴ Думки про виявлені в хорових концертах та інших церковних творах Бортнянського прагнення до світськості — це перенесення панівних сьогодні в радянській системі тенденцій на епоху, якій ці тенденції були зовсім чужі і незнані.

Інше питання, яке треба заторкнути, як кажуть, без гніву й упередження, — це питання національності композитора. Російське музикознавство в колишній царській імперії усіх українських музик, які по волі чи неволі опинилися були в Москві чи Петербурзі, називало просто «російськими музикантами». Ця сама імперіялістична настанова втримується в Радянському Союзі. (Дотримуючися такого підходу, можна було б навіть Антона Дворжака і Бедржіха Сметану називати «австрійськими композиторами».) Є, правда, одне нове, суто радянське визначення національності композиторів чи взагалі мистців і науковців: «вітчизняні». Слово доволі туманне, воно, залежно від потреби, може значити «російські» або «українські», або одне й друге. Володимирові Іванову довелося робити у своїй праці ужиток із слова «вітчизняний» численну кількість разів. Це явно суперечить усталеному в українському музикознавстві поглядові, висловом якого було згадане вгорі твердження С. Людкевича про творчість Дмитра Бортнянського як про вицвіт вікової української вокальної культури. Це теж

---

4. Павло Маценко, Дмитро Степанович Бортнянський і Максим Созонтович Березовський, Вінніпер, 1951, стор. 4.

суперечить словам і самого В. Іванова, згадана вгорі стаття якого «Народнописенні інтонації в хоровій творчості Д. С. Бортнянського» починається наступними словами: «Друга половина 18 ст., коли жив і працював видатний український композитор Дмитро Бортнянський, знаменна бурхливим розвитком світової історії з революційними і національно-визвольними рухами широких народних мас».

Тут доводиться згадати ще дві важливі прикмети монографії: нотні приклади та ілюстрації. Нотні видання духовних творів композитора є досить великою рідкістю, а вже його опери, фортепіянові, камерні й оркестрові твори майже неприступні. Тому й вміщені у книжці численні нотні приклади з усіх згаданих жанрів для вивчення творчості композитора не абияк поміч. Ілюстрації виповнюють цілих 16 (не пагінованих) сторінок книжки. Між ними фотографії місць, зв'язаних з біографією композитора, міста народження Глухова, краєвиди Італії, будинок в якому проживав композитор у Петербурзі, обличчя близьких людей, починаючи від вчителя Балдассаре Галюппі, врешті, авторгафи композитора з його опер та інших творів. І нотні приклади й ілюстрації підносять вартість книжки, поява якої є першим кроком до виповнення дошкульної прогалини в українському музикознавстві.

НОВІ ПЕРЕКЛАДИ З ДЖОНА КІТСА

ЗНОВ ЗАСІДАЮЧИ ДО «КОРОЛЯ ЛІРА»

Золотомовна лютне, дзвін пишноти!
Співна Сирено! Казку ведучи,
Згорни прадавні сторінки й мовчи,
Мелодій збувшись в холодні сльоти.

Прощай! Крізь темні й пристрасні турботи
Я знов берусь пробитися, йдучи
На диспути, де — скільки не кричи —
Не розлучити солоду й гіркоти

Плодів Шекспіра. Барде провідний!
І ти, хмарино, рятівнице теми!
Коли в дубові забреду клини,
Позбав блукання в марнощах дилеми.

Але, як тільки спопелю себе,
Дай крила Фенікса — і в небо голубе!

Чого вночі сміявсь? Ніхто не скаже —
Ні Бог, ні демон; відповідь ясну,
Коли на мене смуток наполяже,
Лиш серце дасть, відкинувши ману.

О людське серце, ми такі самотні!
Чого сміявсь? О муко лютих мук!
О темряво! Чи треба ще й сьогодні
Питати в неба й пекла — без принук —

Чого сміявсь? Я знаю суть Істоти,
Моя уява ширшає в безкрай,
Та чи сплню опівнічні скорботи?
Пишното світу, зваги не ховай!

І вірш, і слава, і краса — могутні,
Та смерть сильніша, смерть — меди отрутні.

І день минув, і радість відпливла:
Солодкі губи, ніжні перса й руки,
Сяйливі очі, подихи тепла,
І млосний рух, і шепоти спонуки!

Зів'яли вмить розпуклі пелюстки,
Зів'яли в зорі промені розмаю,
Зів'яв і стан, довершено-гнучкий,
Зів'яв і голос, і принади раю —

Дочасно зникли у вечірній схов!
Лише під смерками святної ночі
Плетуть сувій і пахощі, й любов.

І я, вітаючи слова урочі,
Що з молитовників кохання йдуть,
Приймаю спочиву дрімливу путь.

Багато бардів скрашують буття!
Та мало з них велично поривали
Мою уяву, — із похвал навали
Виходжу завжди я в земне життя.

Коли ж до рим настане вороття
І стріну гніт словесної потали,
Я відчуваю, — порив небувалий
Підносить серце в чарівне биття.

Так часті звуки вечора лункого,
Пісні пташок і шемрання дерев,
І говір вод, і дзвін, що гучно й строго
Лунає з покликами бистрих мев,
Для низькодолів простору німого
Складають музику — на дикий рев.

Яскрава зоре! Ясно так сіяти
Якби то міг я в темній вишині
Чи задивлятись на природи шати,
Немов безсонний місяць, повесні,

На те, як людські береги обміє
Текучих вод священничий обіт,
Чи пильно стежити, коли завія
Пухнасто снігом повиває світ —

Ні — ще ясніше сяяти, незмінно,
Припавши так до милої грудей,
Щоб чути їхні подихи й безтінно
Себе п'янити з нею, без людей,
Ще, ще вчувати лагідне дихання,
Аж поки днина промине остання.

ДО СНУ

Солодкий спокою п'янкої ночі,
М'якими пальцями торкайся повік,
Що, світлом зімкнені, з-над поторочі
Беруть забутливости гойний лік.

О втішний Сну! Нехай заплющу очі,
Коли прилинеш на подушки бік
І колискові, радісно-наврочі,
Війнуть навкруг — як маківочний сік.

Тоді врятуй мене від сяйва днини
На цій постелі, де не вабив цвіт,
Звільни від сумнівів, що з негостини
Під мене лізуть, як упертий кріт;

Замкни ключем у пору ту знебулу
Душі моєї втишену шкатулу.

З англ. переклав Яр Славутич

Переклади взято з другого поширеного видання творів Дж. Кітса, що незабаром вийде в світ (перше видання з'явилося 1958 року).

ЧИ ТІЛЬКИ ПІДПІЛЛЯ?

Анатоль Камінський

Закон маятника, що визначає таку чи іншу амплітуду коливань між двома крайностями, не новина в соціо-політичних процесах. Віднайшов він своє підтвердження і в розвитку опозиційних рухів у СРСР.

60-і та 70-і роки, що пройшли під знаком легальної та напівлегальної боротьби, були виразним свідченням крайнього, майже виключного визнання цих форм дії; і в позитивному їх концептуванні — як єдино доцільних і успішних, і в негативному — як заперечення підпільно-революційних засобів та метод. Це зокрема сильно відчувалося в російських протирежимних рухах, які, до речі, мали досить великий вплив на формування легальної боротьби й у нас, на Україні. Незалежно від формано національного, самостійницького та державницького програмового профілю української самооборони, слід визнати, що подекуди й сама концепція і стратегія її легальної боротьби не зовсім нехтувала російськими прикладами та зразками. Хоч і як там було б, але саме ця форма правно-політичної боротьби вперше виникла в російських, а точніше — в єврейсько-російських, колах і лише згодом перекинулася на неросійські землі, в тому числі й до нас, на Україну. І хоч підпільні форми боротьби існували весь час, легальні форми стали панівною течією як концепційно, так і дійово. Коротко: це був період легальної боротьби, який за своїм характером і результатами, обсягом та тривалістю заслужив на відзначення в нашу добу.

В її виднокопі притінилися, хоча й не загубилися, такі підпільні організації, як Український народний комітет (УНК) 60-их років, Український національний фронт (УНФ) теж 60-их років і другий — з кінця 70-их — початку 80-их; Союз української молоді Галичини (СУМГ) 60-их років та інші, серед яких не бракувало також з посередніми формами організації, як, наприклад, Українська робітничо-селянська спілка 1959 року.

А в естонців був Естонський національний фронт, у лотишів — Організація незалежності Латвії, у Вірменів — Партія національної єдності Вірменії. Як це не дивно, але саме у росіян, серед яких домінувала концепція легальної боротьби, було й найбільше нелегально-підпільних формацій. Згадати хоча б Союз боротьби за права народу, Всеросійський соціально-християнський союз за

визволення народу (ВСХОН), «Сеятель», Демократичний рух СРСР 70-их років тощо.

Розгром легальних організацій і заборона їхньої діяльності в 70-их роках, зокрема розгром Гельсінкських груп у 80-их роках, зрушив маятник у протилежний бік, в іншу крайність, а саме: до відвороту від легальних форм боротьби до підпільних.

На початку 80-их років у росіян виразниками підпільно-революційного напрямку боротьби стали новостворені принаймні дві таємні організації. Виглядає, що на сьогодні саме вони й заповнили великою мірою той вакуум у російському політикумі, що створився після розгрому легальних груп. У всякому разі вони зараз є домінуючою течією російської антирежимої діяльності. Такими групами нині є Ініціативна група за народну демократію (ІГНД), а другою — Національно-демократичний союз (НДС).

В обох випадках — легальної та революційно-підпільної боротьби — виявився прямий зв'язок їхньої «природи» та характеру діяльності з тією чи іншою репресивною політикою Кремлю. Легальна боротьба виходила з трьох головних політико-концепційних, оперативних-дійових та історично-психологічних засад. Насамперед вона пов'язувала свої шанси і перспективи з можливістю більшої чи меншої еволюції самого режиму. Тобто її орієнтація була еволюційно-реформістською.

Подруге, її ініціатори й організатори вважали, що під сучасну пору найефективнішими є саме легальні дії у різноманітних виглядах, як по лінії впливів на довкілля і сам режим, так і з огляду на збереження власних кадрів перед куди гострішими репресіями режиму, що їх він, — відповідно до їх міркувань — «формально» мав право застосувати у випадку викриття виразно конспіративних, підпільних чи революційних організацій. Більше того, до самого кінця дехто тримався переконання, що режим таки буде змушений толерувати певні, бодай мінімальні форми легальної боротьби. Певне формальне опертя легального руху опору в існуючій системі на конституцію і закони, процесуальні кодекси тощо, — поруч з посиланнями на «канони» марксизму-ленінізму, — полегшувало йому свою оборону перед режимом, а також робило його більш сприйнятним і менш «загрозливим» для довкілля. Не малу роль відіграв тут і зовнішньополітичний вимір діяльності цього руху, який зміг у стосунках з Заходом, забезпечити собі доступ до різних каналів міжнародної політики через Гельсінкські угоди, права людини, торговельний обмін, розрядку тощо.

Потрете, в росіян трактовано революційні методи і засоби боротьби та й саму революцію як негативну соціально-політичну категорію, тобто як таку, що автоматично призводить до знищення й руїни і нездібна збудувати щось позитивне. Як приклад, вони охоче покликалися на революцію 1917 року. У певних російських

інтелігентських колах панує тверде переконання, що майбутня революція привела б до взаємної різни. І в той же час не є таємницею, що саме інтелігентські російські кола були промотором Жовтневої революції.

Не бракувало (та й зараз не бракує) і таких «патріотичних» росіян-інтелігентів, які побоювалися, що революція неодмінно приведе до розпаду радянської імперії, а вони хотіли б її лише перебудувати на «демократичну».

На Україні дійовими у формуванні легальної боротьби були тільки два перші моменти: політико-концепційний та дійово-оперативний. При тому наголос кладено на власну еволюцію, тобто на розбудову в першу чергу і лише потім — на можливі зміни самого режиму. Але немає сумніву, що вони теж були певною вагомою величиною в наших змаганнях з режимом. І в той же час дотепер не знайдено жадних свідчень чи доказів, що вказували б на те, що жертви визвольної боротьби 1940—50-их років мали б «відстрашувати» від підпільно-революційних форм боротьби, хоч і в наслідок тієї чи іншої негативної оцінки дій за того періоду.

Інакше кажучи, легальна боротьба на Україні в жадному випадку не була концепційним запереченням революційної боротьби, як це мало місце в росіян. Радше навпаки, існував позитивний міт збройної підпільної боротьби, що його ніхто не збирався протиставити легальним формам. Мало того, він навіть може сприяти відродженню організованих підпільних формацій.

Зрештою, тут міг більшою мірою вплинути і певний територіальний фактор: спочатку легальна боротьба розгорнулася головне на центральних українських землях, так само, як її стрижень становили люди з центральних та східніх земель. І знову ж, мабуть, не є випадковим, що саме підпільні організації — УНК і УНФ та Союз молоді Галичини — створилися на західніх землях. Це не означає, очевидно, що в лавах легальної самооборони не було західняків, чи східняків — у підпільних групах.

Так чи інакше вирішальним фактором, що визначив легальні форми боротьби на Україні, потрібно вважати момент дійово-оперативної доцільности, перспективности та дієздатности. Навіть у певний, майже сприятливий тому момент «шелестівщини» наша самооборона покладала куди менші надії на еволюцію самого режиму, ніж це робили російські дисиденти. З цього погляду ми виявили більше політичного реалізму, але в той же час серед українців, як і серед росіян-дисидентів, було належне розуміння і свідомість того, що з тактично-стратегічного погляду засоби й методи легальної боротьби найбільше відповідали духові часу та місця з вищезгаданих причин.

Ішлося не тільки про самі намагання найефективніше зберегти себе перед репресивними ударами режиму, але насамперед про

певні ширші, дійово-позитивні виміри та проєкції легальної боротьби, яка базувалася на ґрунті тодішньої суспільної динаміки, що діяла у формі «неорганізованої чи безструктурної організованості». А вона саме й постулювала не організаційне підпілля, але більш чи менш гласну безструктурну, не формальну «організованість», яка мала б мобілізувати громадянство на боротьбу з режимом, одночасно розбудовуючи власні виміри національного потенціалу. Було усвідомлення того, що в рамках «безструктурної організованості» можна куди легше й ефективніше не лише протиставитися наступові ворога, але й обороняти та зміцнювати власні позиції, водночас не ставлячи ці заходи під знак нелегальної, підпільної дії.

Тому «неорганізовану організованість» трактовано як ширший соціо-політичний процес, що, як і загальногромадський рух, повинен був набрати певної перманентності і в цьому сенсі служити тривалою базою для розвитку та вивершення інших, більш артикульованих політичних напрямків. Це й було причиною того, що самооборонний рух на Україні не пов'язано з еволюцією режиму, як це було у росіян, які в першу чергу розраховували на зміни в Кремлі.

Отже, нічого дивного немає в тому, що, як сказано в програмовому документі ІГНД, заслання академіка Сахарова в січні 1980 року до м. Горького і є остаточним доказом, що надії на еволюцію партійного керівництва даремні і що прийшов час нового етапу антирежимної боротьби.

Силою об'єктивних обставин — переслідування режимом всіляких форм легальної боротьби — до дії залишається надалі концепція підпільної, конспіративно-організованої боротьби. Відтепер антирежимова організація повинна себе законспірувати й організуватись у підпільних клітинах та групах клясично-революційного типу. Учасники цього підпілля можуть проникати в систему влади: в партію, адміністрацію, економіку — і в них діяти. Різниця між ними й попередніми антирежимниками полягає в тому, що в той час, коли назовні, публічно, вони працюють для режиму, в дійсності вони планують і скеровують свої зусилля потаємно, на розвал та послаблення його.

Згідно з програмою ІГНД від липня 1981 року, її діяльність має відбуватися в трьох площинах: а) збирання інформації, що підтверджує розбіжності між офіційними формами та реальним життям, контрасти та розшарування тоталітарного комуністичного суспільства на експлуататорів та експлуатованих; збирання даних про працю партійного та адміністративного апарату, з фіксацією всіх випадків порушень (примусових, бо саме існування тоталітарної диктатури — то вже порушення прав людини) нормальних життєвих відносин у людському суспільстві; б) розповсюдження цих інформацій серед населення та за кордоном; в) організація

політичних акцій: поширення летючок, влаштування мітингів, страйків, демонстрацій тощо. Ці акції мають довести до створення та зміцнення повногранного революційного руху, і тоді постать «професійного революціонера з'явиться знову у нашому суспільному житті: переконаної та рішучої людини чину, яка згуртує довкола себе людей, готових відмовити собі в матеріальному добробуті, та нормальному родинному житті і посвятить себе, свою власну свободу боротьбі за свободу народу».

Мета, до якої прямує ІГНД: здобуття повних громадянських і політичних прав для населення, включно зі свободою слова, зборів, сумління і т. п., та встановлення парляментарної демократії з партійним плюралізмом, побудова народного господарства на засадах державної, колективної та приватної власности. До речі, в соціально-економічній програмі, зокрема в питанні власности, ІГНД досить виразно перегукується з відповідною програмою ОУН на Україні після III надзвичайного великого збору ОУН.

Що для нас, однак, в даному випадку важливіше — це розв'язка національного питання у формі «справжньої федерації національних республік», при чому кожна з них (республік) сама вирішуватиме: пристати до федерації чи вийти з неї, можливо, шляхом референдуму. Ми не збираємося тут дискутувати про «референдуми» та «федерації», бо це окреме питання. Зауважимо лише, що політичні формули наперед про «федерації» мають свою вимову тут як вияв традиційного імперіяльного стилю мислення відповідних російських кіл.

Ще більш специфічною і конкретнішою щодо дійово-оперативної ділянки є програма Національно-демократичного союзу (НДС), яка включає сім пунктів: 1) випускати газети, летючки та брошури; 2) підтримувати зв'язок між окремими підпільними групами та центром за допомогою таємної кореспонденції і комунікацій; 3) слідкувати за безпекою зборів, зустрічей, таємних помешкань, друкарень і викривати агентів міліції; 4) поширювати літературу НДС між робітниками і створити базу для вільних профспілок та потужної робітничої організації; 5) вести таку саму роботу в збройних силах; 6) працювати серед студентів та молоді; 7) створити групу спеціальних завдань, підпорядковану безпосередньо центрові.

Сама політична програма НДС, яка складається з 13 пунктів, включає свободу для політичних в'язнів, створення комітетів контролю за виконанням Гельсінкських угод, вільні профспілки, свободу слова, зібрань, преси, творчости, економічні реформи, нормалізацію стосунків між СРСР та США, Китаєм, політику миру, розрядки тощо.

Інформаційний бюлетень СМОТ (вільне міжпрофесійне товариство СРСР), надрукувавши в червні 1981 року програму НДС,

висловлює застереження: «або НДС є мітом, або якийсь самозванець робить заяви від імені НДС; вони можуть бути авантюристами або провокаторами». Як би там не було, дійова програма НДС відображає назагал влучно теперішні радикальні тенденції в антрежимному російському політикумі. Зрештою, сам СМОТ ще й далі голосує за потребу легальної боротьби, щоправда, пристосованої до сучасних умов; засадничо він проти всякої підпільної діяльності.

Треба припускати, що репресивна політика Москви та розгром легальних організацій, в поєднанні з тотальним русифікаторським наступом, буде також і в нас сприяти відродженню та закріпленню тенденцій до революційних, організованих підпільних форм дії. Сприятимуть цьому й такі елементи, як відлуння визвольної боротьби з недавнього минулого й осмислення кінцевості завершення всякої боротьби такими чи іншими організаційними формами, без яких не обійтися. Та все ж було б помилковим, якби весь фронт боротьби народу за визволення звели тепер виключно на одне — підпільно-революційну діяльність. Саме сьогодні більше, ніж будь-коли, нам потрібний фронт безструктурної, неорганізованої організованості, головним завданням якої мусить бути збереження і зміцнення національної свідомості і протистояння русифікації та уніфікації. Збереження пам'яті народу, плекання національних почувань і традицій, виховання та утвердження української людини-патріота, її людської та національної гідності — це речі, які не вимагають підпільних організацій, але з якими повинна впоратися «неорганізована організованість». І то не лише для того, щоб зберегти вогнища опозиції від загрозливих репресій та бодай якоюсь мірою їх неутралізувати, а й тому, що для утвердження й збереження свідомості своєї особистості — прочитання політичного памфлету, програння касети, написання правдивого есею про дії режиму, прослухання закордонного радіопересилання про події в світі, навіть для організації страйку чи бойкоту, — аж ніяк не потрібно «підпільної організації революційного типу». Просто «неорганізована організованість» чи інакше — «безструктурна організованість» повинна б утвердити певну ширшу нережимну й антирежимну динамічно-плинну суспільну структуру, яка зможе себе втримати як відмінний від ворожого світ; вона, діючи водночас в тому ворожому світі, буде впливати на нього як по лінії корегування і неутралізації ексцесів системи, так і по лінії поширення для себе власного життєвого простору, поля впливів та маневрування.

Немає також потреби доводити, що в умовах російського комуністичного тоталітаризму організоване революційне підпілля і не може бути масовим. Воно мусить залишитися селективно-елітарним, спрямованим на виконання й досягнення певних

важливих політичних завдань та цілей обмеженого характеру і може бути своєрідним доповненням, а водночас довершенням боротьби народу в організованих формах. Того народу, який повинен кожен день, повсюдно і максимально використовувати всі легальні та напівлегальні чи взагалі не підпільні можливості для зміцнення власного національного потенціалу. В такому контексті безструктурна, неорганізована організованість є не чим іншим, як суспільною інфраструктурою організованих політичних формацій; і знову ж таки, не тільки підпільно-революційних, але й за відповідних умов легальних.

Та коли ця інфраструктура повинна постійно прямувати до максимального й необмеженого поширення й поглиблення в народі за всіх обставин, підпільні організації повинні розбудувати себе лише до певних кінцевих розмірів, співмірних з їхньою потребою та ролю на даному етапі боротьби, з вживанням всіх засобів конспірації та розгалуження, професійності й забезпечення проти провокацій, інфільтрацій тощо. Іншими словами, виконуючи такі політичні та технічні функції унапрямоючого й оперативного порядку, що їх не можна реалізувати іншими засобами і методами, вони мусять їх виконувати не аматорським способом, а професійно-конспіративним.

Про ці речі повинна думати й еміграція. У контексті допомоги народові, коли мова про безструктурну організованість, акцент лежить на вихованні й утвердженні української людини-патріота. А при такій праці виникає потреба в історичних, політичних, соціальних та інших літературно-історичних матеріалах. У випадку ж конспіративної організації постає потреба в літературі та матеріалах, допоміжних при опрацюванні стратегії і тактики підпільної боротьби в тоталітарних умовах.

І нарешті, у загальнокоцепційному плані є дуже важливе, щоб розвиток суспільної інфраструктури й організованої політичної надбудови, розуміється, революційно-підпільної, не відбувався в площині конфлікту між ними, як це мало місце, наприклад, під польською окупацією в 1925—35 роках, а, навпаки, йшов би по лінії взаємодоповнення, взаємозв'язку та співпраці.

Скерування обох цих напрямів в одне всенаціональне річище визвольної боротьби є однією з головних передумов нашої перемоги.

ЛЮДИНА «НОВОГО ТИПУ»

Ісак Гейбер

Разом зі встановленням радянської влади з'явилося принципово нове явище, що його називають «системою політичної освіти». Хоча певні форми політичної освіти існували й раніше, радянська система політосвіти — справді явище принципово нове, що не має ні аналогій, ні прецедентів. Її особливостями, що рішуче відрізняють її від усіх попередніх форм ідеологічного виховання, є всеохопність, систематичність, обов'язковість для всіх без жадного винятку та цілковита жорстокість, яка не припускає жадної самодіяльності на місцях, жадного відхилення від надісланих «згори» вказівок та формулювань. Можна до цього додати, що однією з важливих характеристик цієї системи є, так би мовити, «нормалізована брехня». У давно відомій напівжартівливій формі це висловлене так: «Лектор знає, що бреше; слухачі знають, що лектор бреше; лектор знає, що слухачі знають, що він бреше; слухачі знають, що лектор знає, що їм відомо, що він бреше; але при тому всі вважають, що так і має бути». Якщо читачам це здається цілковитим безглуздом, яке межує з масовим божевіллям, то я можу лише додати, що це безглуздя не перевершує безглуздя радянської економічної системи, безглуздя того фальшованого спектаклю, що зветься «морально-політичною єдністю радянського народу», безглуздя керованого «згори» мистецтва, безглуздя всього радянського життя.

Всеохопність системи політосвіти означає, що ті чи ті політосвітні заходи обов'язкові всюди, в усіх установах, на всіх підприємствах, в усіх навчальних закладах, військових частинах, колгоспах тощо. Існує кілька форм політосвіти для пересічних громадян: політінформації, прилюдне читання газет, політичні лекції «відкритого» типу тощо. Політінформації починаються зі шкільної лави і супроводжують людину впродовж її життя. Пенсіонерів, не зв'язаних з «виробничим колективом», важче притягти до політосвіти, але й їм намагаються накинути всілякі форми політичних занять уже не на виробництві, а там, де вони живуть. Політінформація є обов'язковою для всіх раз на тиждень. Методи політінформацій можуть бути різні, але завжди узгоджені з партійною владою. Наприклад, у закладах інтернатного типу замість політінформацій запроваджують обов'язкову щоденну (30-40 хвилин) присутність при демонструванні телевізійної інформаційної програми «Время». Зкладами інтернатного типу я називаю дитячі будинки для сиріт, школи-інтернати для дітей з проблематичних родин, військові касарні, табори для в'язнів.

У звичайних школах відповідальність за відбуття політінформацій покладено на керівника класу, який збирає дітей у відповідний час й у відповідному місці (найчастіше — перед основними заняттями або після них) і слідкує, щоб усі вчасно прийшли. Керівництво школи і секретар парторганізації зобов'язані постійно стежити за відбуттям політінформацій, присутністю на них усіх учнів і якістю політичного викладу. До обов'язку керівника класу входить не лише відбуття політінформацій, а й притягнення учнів до різних форм участі в них.

Крім політінформацій, в школі один раз на тиждень провадять 45-хвилинну «виховну годину», під час якої можливі бесіди організаційно-дисциплінарного змісту, але їхнє головне призначення — інформувати про загальні політично-ідеологічні справи, які, на думку вищих інстанцій, мають особливе виховне значення. Загальне керівництво цими заходами здійснює помічник директора школи з позакласної роботи — спеціальна «штатна одиниця», тобто працівник, який виконує виключно ці обов'язки. Він пропонує керівникам класу перелік тем для політінформацій та «виховних годин», відвідує ці години, дає методичні вказівки. Певна річ, усі ці теми й вказівки він не вигадує сам, а одержує від керівних органів.

Далі, протягом усього життя, радянський громадянин перебуватиме під впливом системи політосвіти, яка лише з незначними змінами повторюватиме систему, до якої він звик у школі. Для робітників, інженерів та подібних до них категорій обов'язкові — щотижневні політінформації та читання газет, найчастіше — в обідню перерву, двічі на місяць — спеціальні політичні заняття, найчастіше — в неробочий час або з частковим використанням робочого часу практикується неофіційно, бо офіційно ці заняття мають відбуватися поза робочим часом. Але як призначити час заняття після закінчення зміни, робітники втечуть, а як призначити за півгодини або за годину перед кінцем зміни, ніхто не зможе втекти, бо це робочий час. Втрата робочого часу не вважається за велику втрату: мовляв, завтра попрацюють трохи швидше, щоб надолужити втрачене. А що більшість робітників щонайменше півмісяця взагалі не має чого робити через брак матеріалів, інструменту, несвоєчасне виготовлення креслень, попсоване устаткування тощо, то втрата зайвої години на цьому тлі не відіграє жадної ролі.

Ніхто не має ілюзій щодо популярності цих занять. За звичкою вважають, що політзаняття потрібні для підтримання «свідомості» і дисципліни, але кожний сам для себе давно вирішив, що він уже досить освічений. Хоча вголос, як правило, ніхто не протестує проти політзанять (протестувати — означало б наражатися на небезпеку потрапити до списку неблагодійних, що загрожує щонайменше втратою праці), але мало не в кожного саме

під час чергового зайняття знаходиться якась родинна або особиста справа, щоб спробувати, якщо вдасться, непомітно втекти.

Забезпечення всеохопності — найскладніша проблема. Працівники, що перебувають на середніх щаблях соціально-службової ієрархії, опиняються у найгіршому з цього погляду становищі. За невідвідування політзайняттів їх найчастіше з праці не звільняють, якщо нема якихось обставин, що обтяжують їхній «злочин». Але їхня «політична активність» є важливим складником їхньої службової характеристики. «Політично пасивний» не одержить путівки за кордон (навіть до Болгарії), не буде підвищений на посаді, часто позбавлятиметься премії, може бути відсунений у черзі на одержання квартири і взагалі матиме десятки нагод пошкодувати, що він «пасивний». «Пасивний» псує дирекції та парторганізації картину їхньої «виховної роботи в колективі». Отже, незалежно від того, чи ним цікавиться КГБ, чи інші вищі органи, він псує свої взаємини з місцевим начальством на підприємстві, а це може дорого коштувати. Таким чином влада залучає до покарання людей адміністративно-технічний персонал на підприємствах, що забезпечує каральним органам сотні тисяч начебто добровільних помічників. І це — один зі складників довготривалості цієї влади. Тому, тікаючи з політзайняттів, людина мусить подумати, чи не занадто часто вона тікає, чи не помітять її відсутності і не запам'ятають, щоб пригадати під час чергового розподілу якихось пільг.

Щоправда, я був знайомий і з такими впертими особами, які прямо заявляли: «Політзайняття мене не цікавлять, відвідувати не буду». Це були здебільшого ті, що й без того були назавжди позбавлені всіх пільг, — люди, що подали заяви про виїзд до Ізраїлю, колишні політ'в'язні, виключені за щось з партії тощо. Їм не було чого втрачати. Але однак така форма протесту перебуває на межі дисидентства, і дехто з таких впертих врешті розуміють, що їм ще є що втрачати: свободу, наприклад. (Маючи на увазі не громадянські свободи, яких в СРСР так чи так нема, а свободу у найвужчому сенсі.) Таких людей є одиниці. У масі радянська людина таки пасивна, але в іншому сенсі: пасивна в опорі, у протесті. Але не будемо занадто суворі. Справа полягає, мабуть, не так в індивідуальності, як у браку альтернативи. Заклик Солженіцина жити не за брехню звучить дуже гарно, але радянський працівник розумової праці (пам'ятаючи напади Солженіцина на інтелігенцію, я вже боюся вживати це слово) почувується таким самотнім, безсилим, розчавленим тропічною зливою брехні, дезінформації, залякування, що ледве чи можна його засуджувати. Добре принаймні те, що він все таки слухає «Голос Америки» та «Німецьку хвилю», а на політзайняття ходить так, як, пробачте, ходять до туалети.

Між школою та заводом в інженера була ще армія та інститут (можливо, в зворотній послідовності). У війську політзайняття провадять за обов'язковою програмою та затвердженим підручником двічі на тиждень, кожного разу дві години. В інституті — я підраховував — політичні дисципліни забирають не менше шостої частини всього навчального часу. Майбутній фахівець з вищою освітою вивчає політичну економію, діалектичний матеріалізм, курс «наукового атеїзму» та курс поточної політики, що містить переважно цитати з виступів партійних керівників та з останніх постанов вищих партійних органів. Я намагався порівняти обсяг політичного матеріалу, що його мусить вивчити студент радянського ВУЗу з обсягом всього навчального матеріалу, який мусить на Заході вивчити студент, щоб одержати ступінь бакалавра з мистецтвознавства. Обсяги майже однакові. Це означає, що радянський фахівець з вищою освітою має вивчити майже такий самий обсяг політичних матеріалів, що не мають жадного стосунку до його фаху, який має вивчити західній бакалавр для оволодіння своїм головним фахом.

Чи справді радянський інженер або вчитель вивчить ці політичні матеріали, то цілком інше питання. Як правило, студенти не ставляться поважно до цієї політичної балаканини і «вивчають» її абияк, або й зовсім не вивчають, сподіваючися, що викладач на іспиті, не бажаючи псувати собі картину загальної успішності його студентів, поставить якусь «трійку» (тобто, задовільну оцінку). Дівчата при тому ще й часто розраховують на свій шарм, і, як на мій досвід, саме серед викладачів політичних дисциплін є найбільше дон-жуанів, які перетворюють непопулярність політичних дисциплін серед дівчат-студенток на популярність серед них своєї власної чоловічої особи. Отже, рівень знань з політичних дисциплін залишається досить низьким. Але засновники цієї системи та їхні послідовники домоглися того, що величезна більшість населення без жадного опору підставляє голову під цей ідеологічний дощ. З погляду стабільності системи це — величезне досягнення.

Багато гірше виглядає справа з ідеологічним навчанням простих робітників та колгоспників. Неефективність економіки, низький рівень продуктивності праці призвів до величезного дефіциту робочої сили, при тому навіть і в густонаселених районах. У величезних цехах харківських заводів — імени Малишева, тракторного, Електротяжмашу та інших — значна частина верстатів не працює через брак робочої сили. (І водночас значна частина наявної робочої сили не використовується через брак матеріалів та погану організацію виробництва — один з парадоксів «соціалізму».) А сотні тисяч людей, які могли б стати кваліфікованими робітниками, шукають для себе інших, вигідніших заробітків. Так, наприклад, останніми роками дуже популярним стало виконання

всіляких фотографічних робіт і законним, і «лівим» шляхом. Кількість всіляких приватних та напівприватних ділків зростає, а кількість тих, що бажають стати робітниками на заводі, так само швидко зменшується. Тому робітник, а особливо кваліфікований, становить для керівників підприємства величезну цінність. Де вже примушувати його обов'язково відвідувати політзайняття, коли він почувається незамінним і протягом півгодини може знайти працю на будь-якому іншому підприємстві. Тому до політзайнять вдається притягати лише робітничу молодь, яка ще не почуває себе впевнено, а іноді навіть і не втратила зацікавлення до політзайнять. Крім того, на кожному підприємстві є якась кількість упривілейованих робітників, найчастіше — членів партії, які також відвідують політзайняття. Створення тонкого прошарку робітничої еліти — також один із засобів забезпечити стабільність системи, але це — вже зовсім інша тема. Отже, що робити керівникові підприємства, щоб його не звинуватили в низькому рівні політично-виховної роботи, коли лише невелику частину робітників вдається втримати на політзайняттях?

Тут починає діяти інший механізм, властивий не лише системі політосвіти, а й усій бюрократичній партійно-державній системі. Цей механізм — відверта брехня. Директор заводу доповідає про стовідсоткове відвідування політзайнять усім колективом підприємства, секретар парторганізації скріплює своїм підписом цю відверту брехню. Райком партії знає, що це брехня, але секретар райкому так само відповідає за всеохопність політнавчання, як і директор заводу. Тому райком вдає, що вірить цій брехні, і доповідає обкомові чи горкомові, що все гаразд. Обком передає цей звіт до ЦК партії, і в центральній партійній газеті з'являється захоплена стаття про стовідсоткову морально-політичну єдність народу. Звичайно, райком зобов'язаний перевіряти, чи звіти з підприємств не фальшовані. Але викрити правду райком не може. (Хібащо з якихось причин вирішили викинути з праці директора підприємства; тоді роблять справжню перевірку, виявляють фальшування звітів і директора викидають; але це буває досить рідко.) У величезній більшості випадків секретареві парткому заздалегідь телефонують з райкому, що в такий чи такий день буде перевірка. Секретар парткому разом з адміністрацією, профорганізацією та «активом» умовляють робітників цього дня не тікати з політзайнять. Здебільшого, всі хлопці свої, разом горілку п'ють, тож як можна відмовити, якщо слізно умовляє та ще й обіцяє після зайняття піти разом півлітру випити? Отже, з'являється контролер і бачить, що на зайнятті справді присутні всі або майже всі. Якщо й не зовсім всі, то... таж контролер здебільшого також свій хлопець, і директор завжди може з ним домовитися. Пляшечка доброго коньячку в кожного директора приготована на всілякий випадок, та й платня в контролерів невелика, зайва півсотня не пошкодить...

Так виглядає справа з всеохопністю та обов'язковістю.

Систематичністю я називаю наявність ретельно розроблених програм, підручників, методичних вказівок, переліків потрібної літератури тощо. Усе це щороку «спускають згори» кожному пропагандистові та лекторові. Так само було за сталінських часів, так само й тепер. Але були й часи «відлиги». Хрущовське десятиріччя і початок брежнєвського правління позначилися певною свободою у виборі тематики політзайнятть. Сьогодні навіть важко повірити, що така мало не капіталістична свобода була можлива за радянської влади. Власне й тоді пропагандистам давали перелік рекомендованих тем (зважає: рекомендованих, а не обов'язкових!), і тоді останньому виступові генерального (або першого) секретаря ЦК, останній партійній постанові слід було приділяти найпильнішу увагу. Але група разом з пропагандистом і за угодою з райкомом могла вирішити, що саме з рекомендованого матеріалу вона бажає вивчати. Мені відомий випадок, коли в сільській школі вчителі слухали лекції з античного мистецтва (!), і це вважалось за політзайняття! Сьогодні таке нікому не спаде на думку, за таке не лише керівництво цієї школи, а й весь райком полетів би. Це не означає, що лекції з античного мистецтва заборонені, алеж не замість політзайнятть і не для сільських вчителів!

Механізм працює так: у Москві видають журнал-місячник «Политическое самообразование». Цей журнал мусить передплатити кожний пропагандист і кілька стукачів-активістів з його групи. (Є ще додаткові журнали для пропагандистів — центральні й республіканські, але головний і найдокладніший — це «Политсамообразование».) У вересні кожного року журнал публікує докладні програми для груп різних рівнів та напрямків. Головні рівні такі: «Початкова школа політичних знань для робітничої молоді», «Школа економічних знань для інженерно-технічних працівників», «Ідеологічний семінар для викладачів», а також і кілька інших, призначених для робітників, лікарів, наукових працівників тощо. Навчальний рік у системі політосвіти починається першого жовтня і триває до середини травня. Журнал публікує тези кожного зайняття з кожної теми на місяць наперед. Тези досить докладні і до них додано довгу бібліографію. Чомусь у переліку літератури дослівно з кожної теми обов'язково фігурує брошура Леніна «Дитяча хвороба лівизни...» Чому організатори політосвіти так полюбляють саме цю брошуру, не знаю. Мені ніколи не доводилося зустрічати людину, яка могла чітко пояснити, про що йдеться в цій брошурі. Але «вивчає» її кожний багато разів.

У вересні, за два тижні перед початком навчального року в системі політосвіти, всіх пропагандистів збирають на дводенний семінар для ознайомлення з головними постановами, що їх треба

«донести до мас». Оскільки всі пропагандисти обов'язково є членами партії, це дозволяє вважати семінар за «закритий». Це означає, що пропагандистів попереджають: вам подадуть деякі відомості, яких не можна поширювати і які призначені виключно для вашої власної освіти, щоб вам було легше орієнтуватися в ідеологічних складностях і несподіваних поворотах. Насправді ніхто занадто пильно не слідкує, щоб цю інформацію не поширювали, але пропагандистів просять тримати таємницю... Очевидно, справді таємної інформації не повідомляють, бож яка це таємниця, якщо її повідомляють сотням тисяч осіб. Під час хрущовського правління були дуже поширені «закриті» листи, що їх читали на партійних зборах виключно членам партії. Хоча тоді також попереджали про «таємність», наступного дня зміст «закритого» листа був відомий дослівно всім.

Далі пропагандистів щомісяця збиратимуть на 2-3 години, кожного разу відриваючи їх від праці. Хоч би яка термінова була праця, але семінар пропагандистів — важливіше від усього. Ці семінари та лекції для пропагандистів — дуже важливий складник у системі політпросвіти. Пропагандисти охоче відвідують ці семінари, і не лише для того, щоб відпочити від праці, а ще й тому, що іноді там повідомляють справді цікаві для радянської людини речі. Так, у жовтні 1973 року лекторам говорили так: «У газетах ми пишемо, що у війні проти Ізраїлю переміг Єгипет. Але це пишеться лише для того, щоб догодити Садатові. Насправді переміг Ізраїль, бо араби не вміють воювати». Іншого разу завідувач обласного статистичного управління на семінарі для пропагандистів повідомив число, яке вважається за надзвичайно таємне: у Харкові на обліку перебуває 37 тисяч «тунеядців» (1978 рік). Навіть на підставі щоденного досвіду пересічного харків'янина не важко дійти висновку, що це число сильно применшене, але цікавим є факт, що воно звали назвали «таємне» число!

Мені напевно відомий випадок, коли в Києві 1970 року лектор ЦК КПУ (!), виступаючи на семінарі пропагандистів (при тому він не був закритий і на нього запросили багатьох активістів-безпартійних), заявив приблизно таке:

«Західні фахівці з військових справ дивуються, як ми могли розбудувати таку військову машину, витрачаючи на військові цілі такі невеликі порівняно кошти (далі він назвав офіційно оголошений відсоток військових видатків з бюджету). Ці західні фахівці припускають, що наші справжні військові видатки в 4-5 разів більші від тих, які ми публікуємо. Ми проти цього не сперечаємося: можливо, це насправді так і є».

Важко сказати, навіщо на зборах, та ще й не закритих, лектор ЦК визнав, що радянські військові видатки найвищі в світі. Іноді важко визначити мету їхніх дій, навіть якщо все життя прожив у «країні

соціалізму». Але такий випадок напевно був, і в Ізраїлі нині живуть люди, які були присутні на тому семінарі. Проте, цей випадок є лише дивним винятком.

Гра в таємність може бути трагікомічною, коли вона відбувається на «ідеологічному фронті». Таємність — не тактичний викрут, а наріжний камінь стратегії радянського режиму. Таємним вважають усе, починаючи від деталей біографії членів Політбюра і до числа місць у дитячих садках. Будь-яке число, що з'являється в пресі чи літературі, в радіопересиланні чи в доповіді зазнає багаторазової перевірки в різних інстанціях з погляду: «що можна, а чого не можна». У багатьох випадках це число взагалі вирішують не оголошувати, в інших випадках його применшують або перебільшують. При цьому не все вдається приховати в таємниці. Радянські люди звикли читати «між рядками» і розуміти «між словами». Тому якщо перед пропагандистами виступає лікар-венеролог і каже, що «в нас спостерігаються окремі випадки захворювання підлітків на сифіліс», то слухачі знають: становище катастрофічне, поширення венеричних хвороб серед підлітків досягло загрозливих розмірів. Всі ж бо розуміють: якби справді були лише «окремі випадки», про це ніхто не говорив би. Звичайно, винною є «розтлінна західня пропаганда», проти якої слід посилити (рішуче, безкомпромійно, наполегливо, по-бойовому!) боротьбу. Далі сотні фахівців, які є водночас пропагандистами, протягом кількох годин слухатимуть розповідь про небачене зростання венеричних захворювань в капіталістичних країнах і про занепад моралі. Чи це правда, чи ні, але з усього цього слухачі зрозуміють і запам'ятають лише те, що серед підлітків в СРСР катастрофічно зросла кількість венеричних захворювань, і слід пильніше придивлятися до поведінки своїх дітей, бо ж не приведи Господь...

Головне місце в тематиці лекцій, доповідей та бесід на всіх рівнях політосвіти займає тема «Ідеологічні диверсії імперіялізму проти СРСР». Для виступів з цієї теми підготовано велику кількість «фахівців». Для численних полковників у відставці з війська, МВД та КГБ ця тема — наче рідна мати, що годувє й напуває. Протягом багатьох років вони виступають з доповідями про «ідеологічні диверсії», одержуючи непоганий додаток до своєї пенсії. Проте, існують і фахівці з цієї теми, професійні партійні працівники; ці найчастіше виступають на дещо вищому рівні, з погляду змісту доповідей і рівня авдиторії, ніж відставні офіцери.

Доповідь про «ідеологічні диверсії» розпочинається звичайно зі згадки про західні радіопересилання мовами народів СРСР з повідомленням, скільки годин на добу вони працюють. Скільки годин і скількома мовами працює для закордону радянське радіо, про це, певна річ, не говорять. Лектор обов'язково розповідь про хитромудрі витівки редакторів західних радіопересилань, спря-

мованих на те, щоб обдурити чесну радянську людину і затягти її в тенета буржуазного способу думання. Лектор, здебільшого, «чесно і з сумом» визнає, що «наші редактори в цій справі пасуть задніх». Таке «чесне» визнання слабостей радянського радіо (на тлі звичного для радянського громадянина приховування всіх і всіляких слабостей радянського ладу) звучить як щира й недвозначна самокритика, і це справляє враження навіть на тих, хто роками слухає західне радіо. Виникає думка, що на західних радіостанціях справді сидять голіяфи наклепу й генії в справі дезінформації, а от радянські працівники радіо ще не досягли подібної кваліфікації у поширенні такої інформації, яка відповідає інтересам СРСР. Оскільки радянська людина певна, що пересічний рівень західних фахівців вищий від рівня радянських спеціалістів, то «чесне» визнання вад радянського радіо звучить таки досить переконливо. Звідки знати пересічній людині в СРСР, що в справі брехні й дезінформації саме радянські фахівці є неперевершеними в світі, першими навіть серед брехунів «соціалістичних» країн. Думка, що західне радіо ставить собі за мету інформацію, а не її перекручування у вигідному для Заходу світлі, є абсолютно несприйнятною для простої радянської людини. Як це так: викидають мільйони доларів не заради власних інтересів, а заради правдивої інформації. Ні, не вважайте мене за наївного! Що таке політика, я добре знаю! І це ще одне досягнення радянської системи, що сприяє її стабільності: населення вдалося переконати, що будь-яка політика має бути обов'язково брехливою, підступною й егоїстичною і що в цьому Захід не лише не поступається перед СРСР, а є ще багато гіршим. Освіченіші прошарки населення бодай частково знають, що це не так, але маса простих трударів упевнена, що це саме так і що інакше бути не може.

Після доповіді про «ідеологічні диверсії» має бути доповідь про боротьбу СРСР за мир на землі. При цьому наведуть числа — правдиві або перебільшені — про кількість ракет, літаків, танків у США, в Західній Німеччині, в Ізраїлі або в НАТО. Скільки подібної техніки є в СРСР — про це ані слова. Скажуть лише, що «оскільки Захід не припиняє шаленої гонитви озброєнь і не погоджується з жадними мирними пропозиціями СРСР, ми примушені тримати свої збройні сили в стані бойової готовости». Навала чисел щодо озброєння Заходу тисне на психіку, створює враження смертельної загрози. В численних слухачів виникає думка: «Певна річ, радянська влада — це гидота, але все ж таки це краще, ніж світова війна. Краще вже підтримувати цю владу, аби лише війни не було». Саме таку думку має на меті викликати радянська пропаганда, волаючи про військову загрозу з Заходу. І з цією ж такою метою ставлять знак рівняння між «німецькими реваншистами», «американськими мілітаристами», «китайськими гегемоністами» та

«сіоністською вояччиною». Що таке німецький мілітаризм, населення пам'ятає (і пропаганда докладає великих зусиль, щоб про це не забули). А якщо американці, китайці, сіоністи та інші вороги аніскільки не кращі від німецьких фашистів, то краще вже підтримувати радянську владу, ніж зазнати нової навали з боку цих нелюдів. Такою є прихована пропагандистська схема, і вона виявляється досить вдалою. Не переконуючи в чудових якостях радянського ладу (у цьому радянську людину ледве чи можна переконати), пропаганда все таки переконує, що цей лад, хоч який він поганий, слід підтримувати.

У подібному стилі — лекція про міжнародне становище. Ці лекції мають право читати лише спеціальні інструктори чи лектори з високих партійних інстанцій. Вони вузько спеціалізовані, й їхні імена знають у місті чи області майже всі. Перед слухачами вивішують величезну мапу світу. Трохи правіше й вище від центру — величезна червона пляма, яка обіймає, здається, мало не половину світу. Це — Радянський Союз, твердиня миру й соціалізму. Довга указка лектора метушиться довкола цього червоного острова, вказуючи на розміщення американських військових баз, балістичних ракет та інших джерел загрози для мирного життя радянських громадян. Усе дуже логічно. Афганістан? Та хіба не заради оборони наших південних кордонів ми мусили (зважає: після багаторазових прохань з боку афганського уряду!) увести наше військо до цієї країни? Якби ми вчасно не встигли це зробити, американські ракети стояли би тепер в Афганістані просто біля наших кордонів. Та хіба дочекаєшся вдячності від цих (між нами кажучи, бож в принципі ми інтернаціоналісти і вороги будь-якого расизму, але все таки деяких фактів не можна не визнавати...) дикунів і напівлюдей: ми власною кров'ю намагаємося їх обороняти від імперіялістичної навали, а вони ще пручаються!

Слухач здебільшого не дурний і розуміє, що лекція — це спеціально складений і обміркований в усіх деталях текст виключно задля обдурювання слухача. Він знає, як і хто складає подібні тексти. Жадна таємність не здатна приховати від нього, якщо він не цілковитий йолоп, що насправді становище виглядає не зовсім так, як каже лектор. Але що з того? Мабуть, це тк і має бути заради вищих інтересів держави. Щоб подолати страшну зовнішню загрозу й вижити, треба, мабуть, і прибрехати трохи, щоб простий народ був вірний владі.

Молода людина, розумник і ерудит, якось сказав мені:

— Я слухав лекцію. Лектор навів числа про озброєння ізраїльської армії. Виявляється, вони мають три з половиною тисячі танків! Майже стільки, як США! Це точні відомості, хоча у відкритій пресі їх нема.

— Чому ви думаєте, що точні?
— Бо лектор послався на ізраїльську газету «Маарів».
— Якщо це відкрито надруковано в «Маарів», чому цього не можна опублікувати в «Правде»?

— Яка різниця, чому? Мабуть, є якісь поважні причини. Це велика політика. Але навіщо такій малій країні стільки танків?

Я знав цю молоду людину давно. Він жадним чином не дурень і не захоплений прихильник радянської влади. Радше, навпаки.

Чи варто з цього дивуватися? Бувши офіцером, я мав складати іспит з теми «Організація закордонних армій». Матеріали можна було одержати лише в таємній кімнаті і читати там, не виносячи їх назовні. Звідки ці матеріали? Одержані розвідкою? Таж ні: передруковані з масової американської та французької преси. Пам'ятаю, як ми, молоді офіцери, наївно запитували: «Чому в нас вважаються за таємні ті матеріали, які на Заході можна вільно прочитати в газеті? Від кого ми їх втаємничуємо?» Полковник не знав, як відповісти. Він, мабуть, і собі ставив це питання і не знайшов відповіді. Але як старший він мусив якось відповісти, і його відповідь була так само наївна: «Щоб вони не знали, що ми про них знаємо».

Це звучить як анекдота, але це справжній випадок. Я думаю, це насправді не смішно. Головна мета полягає не в тому, щоб зберегти таємницю, а в тому, щоб створити атмосферу таємничості, внутрішнього психологічного стресу і взаємопов'язаності тих, кому відомі уявні таємниці. Крім того, якщо всьому народові повідомити, що на Заході вільно друкують у пресі дані про озброєння, організацію війська та військових бюджетів, то чи не виникне в багатьох думка: а чому в нас не друкують подібних відомостей? Отже, з кожного погляду краще втаємничити будь-які відомості, які характеризують західню пресу і взагалі порядки за межами СРСР. Хоча, з іншого боку, лектори все таки посилаються на дані, опубліковані, скажімо, в «Маарів» чи в інших західніх газетах. Чи самі ці лектори можуть пояснити, чому в деяких випадках ці дані тримають в таємних кімнатах з написом «абсолютно таємно», а в інших — проголошують на лекціях?

Відбувши дводенний семінар, пропагандист приходив до групи з купою матеріалів (ні Пушкіна, ні Шевченка в крамниціях нема, бо весь папір іде на друк пропагандивних матеріалів, включно з пресою). Ідучи за рекомендаціями журналу «Политсамообразование», він найскорше розпочне політзайняття з теми про «провідну і керівну роль КПРС у житті радянського суспільства». Є багато тем, які приходили й зникали відповідно до звивів генеральної лінії партії. (Як у старій анекдоті: «Товаришу, чи були у вас коливання у проведеної генеральної лінії партії?» — «Ні, я завжди коливався разом з лінією».) Кілька десятиріч тривала тема

«Невпинне зростання матеріального й культурного рівня радянського народу». Разом зі зникненням м'яса та молока зникла й ця тема. Після війни був короткий період тривання теми «Це буде в п'ятдесятому році...» Прийшов п'ятдесятий рік, але не прийшло те, що обіцяла та тема. Це, певна річ, аніскільки не збентежило пропагандистів. З'явилися нові теми. Після смерті Сталіна проголосили: «Нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму!» І термін визначили цілком точно: це буде 1980 року. Мабуть, Хрущов не розраховував дожити до цього року, бо інакше не оголосив би так самовпевнено, що саме цього року настане комунізм. Ми, хвалити Бога, дожили до великого терміну і побачили, що горілка ще є, а закуски остаточно нема. Може, це і є комунізм? Але тема про «нинішнє покоління», як і тема про «невпинне зростання матеріального рівня» зникла. Замість цього, лектори змушені аналізувати причини «деяких недоліків у забезпеченні населення харчовими продуктами». Тунеядців забагато розвелось. Деякі місцеві керівники не досить розуміють велич завдань, що стоять перед ними. Кліматичні умови останніх років дуже погані. Деякі люди виявляють недостатню громадянську свідомість. Але головний винуватець — капіталістичний Захід, що вицірівся сталевими зубами ракет на мирний радянський народ. Взагалі тему про причини браку харчів сформульовано так, наче ту її частину, де йдеться про деякі хиби, слід виголошувати пошепки, а ту, де йдеться про агресивний Захід, вигукувати щосили.

Тема про «радянську демократію — демократію особливого типу» існує постійно. Бож радянська демократія не може зникнути, наче ковбаса, отже, не може зникнути й тема про неї. Але ось що цікаве: пропагандисти, як правило, оминають цю тему. Записують до журналу зайнять, що лекція з цієї теми відбулася, а насправді говорять про щось інше. Зрозуміти це легко: занадто вже явна брехня, деякі слухачі можуть не витримати і почнуть ставити питання, на яких нема відповіді. Один мій знайомий на лекції про демократичність радянських виборів сказав з глибокодумним виглядом: «Привів Господь Еву до Адама і сказав: вибирай собі дружину!» Присутні мало не луснули зі сміху, та й сам лектор не втримався і нареготався досхочу. Щоб не потрапляти ще раз до такої ситуації, лектори оминають цю тему.

Який «коефіцієнт корисної дії» цієї пропаганди? Попри недовір'я маси до пропагандистів, цей коефіцієнт, я думаю, величезний. Спробую це пояснити.

З погляду рівня й глибини засвоєння матеріалу ефективність системи політосвіти дуже низька. «Вивчивши» протягом життя двадцять чи тридцять разів ті самі теми, чувши про це сотні разів у радіопересиланнях і бачивши тисячі разів у газетах, пересічна

радянська людина, як правило, не знає ані праць Леніна, ані сенсу й змісту останніх партійних рішень, ані законів соціалізму, ані засад Марксової політекономії... Ніхто не ставиться до цього поважно і ніхто не вважає, що це йому потрібне. Усе це дослівно «в одне ухо входить, а з другого негайно виходить». Але не в цьому полягає значення політосвіти і не цим слід вимірювати її успіхи чи невдачі.

Безглуздість невпинної балаканини і непродуктивність витрачуваних на політосвіту величезних коштів — це лише ілюзія. З економічного погляду це справді непродуктивні витрати, але радянський режим існує задля досягнення певних *політичних* цілей, а економіка є лише засобом, яким можуть і жертвувати заради політичної мети. Метою ж є втримання влади і поширення своєї влади на якомога більшу територію на планеті. Для цього треба, щоб народ мовчав і корився. Одним із засобів для втримання народу в покорі є політосвіта. Не має значення, що народ не знає основ марксизму і не цікавиться останніми партійними рішеннями. Кого цікавить, чи народ щось знає? Хай собі й нічого не знає, аби мовчав і корився. Політосвіта створює безпрецедентну атмосферу наявності *єдиного світогляду*, не лише єдиного для радянських громадян, а й взагалі єдино можливого. І хай більшість населення визнає цей світогляд лише частково. Постійне довбання голови за допомогою політосвіти та пропаганди задурює голови і таки вбиває до них певні елементи потрібного владі світогляду. До величезної більшості голів вбито переконання в матеріалістичності світу і брехливості всіх релігій. Величезний успіх пропаганди! Більшість населення вважає, що політика Заходу так само або ще й більше — агресивна, підступна і загрозна, як і політика СРСР. Це один величезний успіх! Величезна більшість простих людей переконана, що в капіталістичних країнах життя назагал краще, ніж в СРСР. Там також є ідеологія — не соціалістична, а капіталістична, яку так само наполегливо вдовбують до голів задуреної й експлуатованої робітничої класи. Там так само єупривілейовані багаті, при тому різниця між багатіями і бідняками там ще багато більша, ніж в СРСР. Звичайно, там у крамницях усе є, але трудівник не має грошей, щоб це купити. Там крамниці — це наче закриті розподільники в СРСР; щоправда, там їх не приховують, але купувати в них можуть лише багатії. Крім того, злочинність і розпуста там стократ гірші, ніж в СРСР, бо в СРСР влада хоча й сувора, але сувора й супроти злочинців.

Певна річ, ми не кажемо про дисидентів, які розуміють стократ більше, але скільки їх? Чи становлять вони бодай один відсоток населення? Є ще різні проміжні прошарки, в яких різною мірою відомі ті чи ті елементи правди. А все таки *всю* правду знають лише нечисленні (якщо, звичайно, не рахувати партійної еліти, яка чудово знає правду і наполегливо бореться проти її поширення). І боротьба

проти поширення правди, за тотальне обдурення — а саме це й робить система політосвіти та пропаганди — виявилася настільки успішною, що «на всіх язиках все мовчить», за винятком купки дисидентів, яких можна просто знищити. Чи це не величезний успіх влади? Самим лише терором такого успіху ледве чи вдалося б досягти. Політосвіта й пропаганда — конечний складник стабільності системи, складник так само важливий, як і система терору.

Солженіцин каже просто: голову радянської людини напхано тирсою. Це не зовсім точно, бо занадто генералізовано й спрощено. Насправді створено новий світ, в якому всі поняття викривлено (у фізиці існує гіпотеза про викривлення простору; такий викривлений в усіх своїх точках світ створено в СРСР). Ті, що сміються з безглуздости та неефективности системи політосвіти, не розуміють, що її метою є не поширення політичних знань (цієї мети вона не досягає, та й не ставить), а *викривлення простору*. Цієї мети в СРСР досягнуто.

У рамках цієї статті неможливо дати вичерпну аналізу складної системи радянської пропаганди, що її частиною є система політосвіти. Слід було б згадати і про суспільну політизацію літератури і мистецтва, і про тотальну цензуру (навіть наліпка для бляшанки консервів має бути затверджена цензурою), і про граничну ідеологізацію всіх щаблів і видів освіти, і про пресу, радіо та телебачення, і ще про багато речей.

Щоб пояснити весь механізм радянської системи, треба написати товстезні томи. Але залишається фактом, що там створено нову людину. Це звичайно не та нова людина, що про неї волає пропаганда, — переконаний будівник комунізму, борець за мир, безмежно відданий партії й народові, носій нової соціалістичної моралі... Цей образ — також лише елемент пропаганди. Але людину з викривленими уявленнями про світ і з придушеною здатністю до протесту таки створено. І коли під час війни в Лівані ми в Ізраїлі одержуємо з СРСР посилки з сухарями, ми не просто дивуємося. Ми розуміємо, наскільки викривлено той світ. До посилок звичайно додають такого листа: «Наші любі! Ми розуміємо, що під час війни у вас дуже скрутно з харчами, але, крім сухарів, не можемо вам нічого надіслати. Тримайтеся, наші рідні! Під час облоги в Ленінграді було, мабуть, не краще, ніж у вас, але якось перетривали. Бажаємо вам всього найкращого, дорогі. Сподівайтесь разом з нами, що і у Вас ще будуть кращі часи. Обіймаємо і цілуємо».

Це пишуть не радянські пропагандисти, а наші родичі, які колись самі хотіли виїхати до Ізраїлю. Що вони сказали б, якби побачили, як арабські селяни скуповують в ізраїльських крамницях тонни хліба, щоб годувати ним свою худобу? (Справа в тому, що хліб та деякі інші харчові продукти в Ізраїлі фінансуються державою, і

тому їхня ціна в крамницях вдвічі чи втричі нижча від собівартости.) Що вони подумали б, якби побачили, як тисячі тонн помаранчів гниють через те, що в Європі скоротився попит на помаранчовий сік? Хіба вони здатні уявити, наскільки наші проблеми відрізняються від того, що вони знають?

Чи знають вони, принаймні, де живуть? Звичайно, їм достеменно відомо, що вони живуть у Росії. Але ледве чи багато з них уявляють, що Росія — це простір, обмежений лініями: на сході трохи західніше від Волги, на півночі — десь біля Архангельська, на заході — десь за Новгородом, на півдні — біля Курську. Така географія для радянської людини — суцільна нісенітниця. Радянський громадянин твердо знає, що Росія — це і «наша Ялта», і «наші Курільські острови», і «наша Прибалтика», і «наш Дунай», і «наш Арарат». Завтра це буде і «наш Кабул», і Бог знає, що ще. При цьому радянський громадянин вважає себе за людину поступових і ліберальних поглядів і, якщо вдається, слухає «Голос Америки» і «Німецьку хвилю».

Закінчуючи цю розмову, яка занадто затяглася, я хочу зазначити, що радянській пропагандистській машині майже ніщо не протистоїть. Якщо радянським ракетам протистоять західні, то радянській пропаганді протистоять лише окремі «вільні стрільці». Це дуже небезпечно, бо ми живемо в просторі, рецепт викривлення якого добре відомий радянщикам.

ВІД БРЕЖНЄВЩИНИ ДО АНДРОПОВЩИНИ

Богдан Осадчук

Мій приятель Ріхард Левенталь, відомий серед експертів від справ комунізму як мастак творити калямбури, сказав після приходу до влади Андропова: «Тепер, замість советології, будемо працювати над андрологією». Я (на жаль чи на щастя) до Москви не їжджу, тому й можливості набиратися безпосередніх вражень зі столиці останньої імперії в світі відпадають. Треба користуватися допомогою інших: друзів і знайомих. Один з них нещодавно привіз звідти кілька свіжих анекдот. Відомо ж бо, що підрадянська політична анекдота часто краще віддзеркалює настрої й тенденції тамошнього життя, ніж десятки передовиць «Правды». Ось кілька з них:

«Яку музику любить Андропов? — Камерну». «Як реалізується продовольча програма? — Нормально: саджають».

Або ще приклад дії законів діалектики в реальному соціалізмі: «В СРСР робота є для всіх, але ніхто не хоче працювати; ніхто не хоче працювати, але всі мають гроші; всі мають гроші, але за них нічого не можна купити; нічого не можна купити, але усі щось мають; усі щось мають, але всі незадоволені; усі незадоволені, але всі голосують „за”».

На Заході дехто пробував спочатку одягнути Андропова в ліберальні шати. Миттю пішли в непам'ять удари, завдані від КГБ, очолюваного Андроповим, правозахисному рухові по всіх республіках СРСР і країнах Варшавського пакту. На західніх біржах брехні та провокацій підскаочив курс вигадок, поширюваних від КГБ у Москві й за кордоном ще за життя німецького Леоніда Ілліча. Виходило з того, що Угорщина м'який курс Кадара завдячує не збройному повстанню 1956 року, яке принесло їй не тільки програш, але й респект росіян (протилежний ефект мало літо 1968 в Чехо-Словаччині), не політиці Хрущова, який сполучив поступки Кадарові (і Гомулці в Польщі) зі своїм курсом на десталінізацію в СРСР; не специфічно периферійному положенню країни; не сприятливому для угорців мовному бар'єрові, — а виключно «лібералізовмі» тодішнього радянського посла в Будапешті Юрія Андропова. Особливо попрацювали на полі такої свідомої чи несвідомої дезінформації німецькі кореспонденти, акредитовані в Москві. Коли у вєсліді внутрішньої боротьби Андропову не пощастило відразу захопити спорожнілий по Брежнєву трон голови Верховної Ради СРСР, німецькі журналісти (за винятком «Зюддой-

че Цайтунг» та «Франкфуртер Альгемайне») повторили наївно за їхніми суфлерами з відповідних відомств, що новий генсек не поспішає з полагодженням цієї справи... Треба визнати, що інші представники західньої преси й радіо та японці, а також і комуністичні журналісти Італії й Югославії не вплималися на принаду цієї дезінформації.

Тим часом дехто опинився в незручній ситуації. Під тиском щоденних фактів і з уваги на куди критичніший підхід колег з інших країн доводиться зрікатися первісної тези про лібералізм Андропова. Та обережність і політичний індиферентизм лишаються далі для них головним дороговказом. Тому німецька громадськість часто одержує з Москви політичну саламаху. Яскравим прикладом такої постави були статті з підсумками доби Брежнєва і з нагоди 60-ліття СРСР. Питання русифікації відійшли на задній плян. Та в цьому пасують не тільки німецькі журналісти, які в 50-их та 60-их роках часто поінформованістю й відвагою випереджали своїх західніх і незалежних комуністичних колег, коли мова про югославських і китайських журналістів. Згодом, особливо після договору між Бонном і Москвою 1970 року, становище виразно змінилося. І то не так у висліді зміни генерацій, хоч і цей факт не лишився без наслідків, як від звичайного опортунізму. (Між іншим, відтоді в Москві вдалося усунути автора цих рядків від участі в щотижневих недільних дискусіях журналістів-міжнародників німецької телевізії, в яких він виступав як представник України.) Наслідком цієї зміни не дійшло до обіцяної акредитації кореспондента київської «Радянської України», хоч він нібито мав перебрати голос України. Принагідно додаю, що маленька Швейцарія утримує над Райном десяток представників преси, радіо й телевізії. Правда, російських радянських журналістів є в Бонні удвоє чи втроє більше, ніж швайцарських, при повній відсутності українських.

Але повернімося до головної теми. Німецький опортунізм у насвітленні темних сторін московської політики не надто разуче впадає у око спочатку, бо на місце німців прийшов гурт здібних і критичних американських та скандинавських обсерваторів. Серед французів вирізнявся гостротою обсервації й думки представник газети «Ле Монд» Мішель Татю. Але й серед незалежних комуністів панували тоді інші погляди. Китайці цікавилися особливо національними справами й одверто говорили про «нових царів» у Москві. До римського комуністичного щоденника «Уніта» знаменито дописував один з найкращих знавців внутрішніх справ СРСР Джузеппе Боффа. Тепер він належить до ЦК Комуністичної партії Італії, написав досконалу «Історію Радянського Союзу» в двох томах (промовчану в СРСР), але справами поточної радянської політики за диктатури Андропова перестав цікавитися. Серед незалежних комуністів, мабуть, тільки один кореспондент бео-

градської «Політики» пробує усвідомлювати, що діється за стінами Кремлю. Але курс епігонів маршала Тіто у відношенні до Москви або зовсім ніякий, як і ті політики, що його провадять, або суперобережний.

Але назад до Андропова. Факт, що при нагоді відзначення 60-ліття створення СРСР питання русифікації й національної дискримінації в країні «реального соціалізму» не знайшло у вільному світі належного наświetлення, має багато більше причин, ніж тільки опортунізм і страх перед втратою візи акредитованих там кореспондентів. А що ж роблять головні редактори, коментатори, автори передових статей? Чей же щодня роздирають шати над долею чорних у Південній Африці чи опозиції в Сан-Сальвадорі! Де політики і професори, які після поразки гітлеризму й викриття злочинів Сталіна привселюдно обіцяли, що вже ніколи не буде змови мовчання про знущання над правами людей і народів? Гнилий компроміс на другій погельсінкській конференції в Мадриді — не що інше, як кпини з учорашніх запевнень про нову мораль.

Москві дійсно вдається у прискореному порівняно з добою царату темпі форсувати процес денаціоналізації. Коштом багатьох старих культур і цивілізацій відбувається брутальна інвазія пізнішої російської культури. Її накидають поневолеми народам не тільки поліцейний апарат і бюрократія, а й у спілці з ними російські інтелектуальні кола, від напівінтелігента, охрищеного колись Леніном «держимордою», до інтелектуальної верхівки включно. Нечисленні винятки не можуть вплинути на зміну генеральної лінії, здійснюваної поліцмайстрами й поетами Росії — Андроповими, Євтушенками, Вознесенськими.

Навколо цього ганебного процесу російській імперіяльній інтелігенції у спілці з партійно-державним апаратом Кремлю вдається створити димову завісу дезінформації. Напад на Афганістан, який росіяни вважають якщо не законним, то корисним для Москви актом, відвертає увагу світу від мовного й культурного геноциду, dokonуваного на живому тілі поневолемих народів. Та навіть і події в Польщі стали для носіїв колоніяльних акцій в самому СРСР якщо й не бажаними, то в кожному разі служать засобом відвернення уваги від того, що діється в позаросійських республіках СРСР.

Російські імперіялісти відрізняються від тепер уже колишніх західноєвропейських тим, що вони хитріші й підступніші. Монгольсько-татарська школа та вікова поліцейна традиція при відсутності будь-яких демократичних і контрольних інституцій (російське православ'є та його інтелектуальні звеличники від Достоевського до Солженіцина завжди були й є прихильниками колонізації й русифікації підбитих народів) не пішли намарне.

Нам досі не вдалося, як колись євреям, належно звернути увагу світу на вперто здійснюваний російськими імперіялістами голокост. Не вдалося нам, білорусам, балтійцям та іншим народам створити спільний фронт з поляками, угорцями, чехами і словаками. Тим робом ми програли святкування 60-их роковин нової імперії.

Між політикою Кремлю і певними колами російської еміграції існує щось на подобу неписаної угоди. Як Кремль з успіхом розв'язки фронт підбитих країн, пропонуючи їм окремі егоїстичні розв'язки (наприклад, угорцям або чехам), так російські інституції чи окремі діячі за кордоном стосують подібну тактику спеціально щодо поляків і чехів. Ідеться їм передусім про те, щоб не допустити їх до співпраці з українцями.

Москва вміло провадить політику дезінформації Заходу, і всі відомства КГБ успішно працюють над відвертанням його уваги від проблем русифікації в СРСР. Розмови навколо ракет і роззборення відограють у цій справі дуже корисну для Москви роллю. Не розуміючи чи не хочачи зрозуміти, що володарі Кремлю не погодяться ні на яке домовлення, бо їм потрібен перманентний конфлікт з Заходом (також і для полагодження внутрішніх справ), і західній міністер і обиватель приглядаються до Кремлю, чи не заноситься там на якісь реформи.

Дехто тут на Заході, наприклад, видавець і головний редактор тижневика «Дер Шпігель» Авґштайн, достоту падають на коліна перед Андроповим. Цей Авґштайн у наставленні супроти Москви являє собою своєрідний тип мазохіста. Ковтаючи погрози Кремлю, перелякані московською пропаґандою, панове цієї породи лють за свою політичну безхребетність виладовують на... американців. Ця особлива порода характерів найбільше поширена (крім Голляндії й Данії) в Західній Німеччині.

Цікаво, що газети, радіо й телевізія в Німеччині уникають говорити про опозицію в СРСР, а як і говорять, то промовчують роллю Андропова в її придушенні. Зате охоче говорять про нього, як про потенційного реформіста, лише що запеклі вороги лібералізації типу Черненка та йому подібні, мовляв, не дозволяють Андропову належно себе виявити.

Промовчується і забувається факт, що люди поволі при звичаються до конкретних державних, адміністративних форм, інституцій. Особливо це явище помітне стосовно тих систем, герметично закритих, про природу яких населення позбавлене права й можливості одверто дискутувати. Відсутність таких можливостей

призводить неминуче до закріплення існуючого ладу. Ті, що в ньому зацікавлені з уваги на свій престиж та матеріальні інтереси, готові і мають можливості боронити його всіма приступними засобами. У радянських умовах це оборона дуже старої системи, створеної Леніном і Сталіном. Хрущовські зміни нічого істотно не змінили, а брежнєвщина стерла незначні порушення лише поверхневої оболонки. Так що Хрущов тільки спровокував оборону загрожених привілеїв сталінської номенклятури. Сьогодні тільки старше й середнє покоління ще пам'ятають, що був Хрущов і якими методами він діяв. Молодь нічого того не знає як у партії, так і поза нею.

Як Андропов навіть і мав намір запровадити якісь реформи в ході боротьби за кремлівський престол, то сам таки дуже швидко побачив, що з тих намірів нічого не вийде. Треба пам'ятати, що Андропов зійшов на вершок партійної й державної ієрархії дещо відмінним шляхом, бо не належав до гурту тих, що вже обсіли ключові позиції в партійному апараті й тільки чекали на смерть старого фараона, щоб сісти на його місце. Партійного апаратника Черненко він відіпхнув лише тому, що скористався підтримкою поліції й армії.

Армія всюди там, де не підлягає парламентарному і громадському контролю, виконує реакційну роль. У радянській системі — це підпора реакційної бюрократії й чорносотенства. А вже про поліцію, яка відіграла не абияку роль у висуненні Андропова на вершок диктатури, нема що й говорити. Обидві ці сили, якщо й здібні на застосування якихось «реформ», то хіба військово-поліційного типу. Це й буде визначальне для доби Андропова, за якої можна говорити про еволюцію від бюрократичного, типового для доби Брежнєва, до поліційного соціалізму. Щоправда, сам Андропов, з уваги на його вік, постать також переходова. Але це не виключає можливості, що форсовані ним тенденції більшою чи меншою мірою позначаються на діючому моделі диктатури.

3 ТАБОРОВОГО ЗОШИТА

Василь Стус

Отож, п'ятого березня я прибув на Колиму. Позаду залишилося 53 дні етапу, майже два місяці. Згадую камеру Челябінської тюрми з натовпами тарганів по стінах; надивившись на них, я чув, як свербить усе тіло, і потім — Новосибірська пересилка, перебута разом з В. Хаустовим, страшна іркутська тюрма — мене вкинули в камеру з бичами-аліментщиками: вошиві, брудні, отупілі, вони розносили дух периферійної задушливої волі, від чого хотілося вити вовком: виявляється, і так можна жити, і так мучитися тюремною скрутою. П'яні наглядачі Иркутська — ніби вихоплені з когорта жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II. Один з них мало не побив мене за те, що я сказав уголос про його брутальне поводження. Нарешті, Хабаровськ, і по тому — пасажирський літак, де вільні й невільники розділені рядами крісел: тут уже соромитися нікого. Мене скували наручниками із якимось рецидивістом, і так ми перебули дві години льоту. Аж ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька тюрма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одиночка. Після прожарки можна було терпіти свій одяг. Викликав начальник тюрми: він нібито ніколи не бачив політв'язня. За кілька днів воронок з буржуйкою всередині докинув мене до Усть-Омчуга. Це 400 кілометрів од Магадана. Кинувши до камери КПЗ і протримавши кілька днів, мене викликали до начальника міліції Переверзева, і той заявив, що працюватиму я на рудні ім. Матросова шахтарем, житиму в гуртожитку в кімнаті ч. 6, а що я поскаржився на нездоров'я, то обіцяв показати лікарям. За яких 20 хвилин мене оглянули лікарі; всі заявили, що я здоровий. Увечорі 5 березня мене привезли до селища. В кімнаті, наче сподіваючись мене, сиділо кілька п'яних молодиків і пили горілку. Ніхто не здивувався мені. Ревіло радіо, вищав магнетофон і транзистор: їм було весело. Почалася моя робота. Бригада [...] — ударна, комуністична. Чи не половина робітників — партійні. Це показова бригада. Вони мали мене виховувати. Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга — до

85 кг. Коли бурять «вікна», доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний: він стає мокрий і вкривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту. Кажуть, молоді хлопці (одразу після війська) за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш. Коли закінчуєш роботу — немає сухого рубчика — вийдеш до кліті під крижане повітря, яке не підігрівається. Пневмонія, міозит, радикуліт — переслідують кожного шахтаря. А ще ж вібрація і силікоз. Але за 500-700 крб у місяць люди не бояться нічого. Через 5 років він збере гроші на машину, коли не зіп'ється чи не скалічіє. Травматизм на рудні — досить високий. То завалилася стеля, придушивши жертву «заколом», то бурильник упав у «дучку», то попав під вагонетку, перебиті руки, ноги, ребра — чи не в кожного другого. Але колимчани — люди міцні. Вони знають, що добробут дається нелегко. За нього треба платити — молодістю, здоров'ям, а то й цілим життям. Життя жорстоке — нічого не вдієш. А на Колимі є продукти, хоч і не завжди дістанеш м'яса. Але де воно є, те м'ясо?

Я повертався до гуртожитку і падав, як убитий. Була робота і сон. Проміжків не існувало. Так я зміг витримати три місяці. Довелося заявити, що така робота — не для мого здоров'я. Міліція обурилась, почалися перші нагінки. То того ж, я змінив кімнату, перейшов до іншої. Це було новим порушенням: як я смів, коли мені, всупереч положенню про заслання, наказано жити саме в цій кімнаті і саме з цими людьми. Але їхня постійна пиятика не давала мені спокою. У травні мене викликали до райцентру і почали погрожувати: в разі подальшого порушення режиму будуть судити. Я послався на положення про заслання, яке дозволяє мені проживати в межах району, обирати житло своєю волею. Переверзев тільки злісно усміхався, перейшовши на брудну лайку. Довелося його поставити на місце: зі мною навіть у концтаборі не розмовляли таким тоном, отож припиніть лаятися, інакше я піду. Я не збирався їхати до вас, а викликали — то розмовляйте людським тоном. Незабаром приїхала дружина — нас поселили в т. зв. готелі, підселивши водночас двох кагебістів, що спокійно прослуховували всі наші розмови. Якось вони вдерлися до нас, сіли до столу, а один з них, вийнявши ножа, почав випробовувати мої нерви. Я просто не реагував на цю дешеву витівку. Інший пожилець хотів подарувати мені ножа; я відмовився од подарунка, навіть не знаючи, що це провокація з можливим осудженням (збереження холодної зброї)! Коли дружина поїхала, зі мною стався нещасний випадок: прагнучи добратися до кімнати (сусід подався на кількаденні зальоти, не лишивши мені ключа), я спробував проникнути до кімнати через вікно, але впав — і зламав обидві п'яткові кістки, мене відвезли до лікарні, наклали гіпс, а до кімнати підселили нового жильця. Уже звикши до того, що за мною влаштували тотальне стеження, я не

сумнівався, звідки цей жилець. Перебувши два місяці, я повернувся до кімнати. На ногах був гіпс із металевою дужкою — нижче Plattfus'a. Надворі мороз, сніг. Виходок — за 200 метрів. У мене пара милиць і гіпсові черевики, з яких виглядають пальці. На цей раз кімната була порожня. Принести води, сходити до буфету чи по нужді — стало дуже складною проблемою. З цих вояжів я повертався, чуючи на чолі циганський піт. Було невесело.

Я сидів за віршами, розв'язавши транспортну проблему (просто довелося зрізати гіпс, який я мав носити ще два місяці). Зрідка ходив на пошту, оскільки для засланця вона перетворилася на півжиття із зустрічами і контактами: пошта єднала нас, засланців, повертала голос Чорновола і Шабатури, Садунайте і Коцюбинської, приносила вісті з закордону. За листи доводилося витримувати справжню війну з КГБ. Десятки й десятки листів просто зникали. А на мої оскарження відповідали своєрідно: в Магаданському аеропорту мішок, у якому носять кореспонденцію, діркий. Довелося кілька разів бити телеграму до Андропова: Ваша служба краде мої листи. Телеграми відсилали, але користі не було. Хіба шкода: це стало добре видно із щомісячних відвідин міліції (т. зв. реєстрація). Їздити туди треба було за 30 км (с. Гастелло). Чулося, що в повітрі — гроза. 10. 2. 78 року, коли я, ледве пересуваючися на ногах, уже працював на шахті, мене викликали до відділу кадрів. Виявилося, налетіли на мене з обшуком. Групу очолював майор Грушецький із України. Обшук був у справі Лук'яненка. Байдуже, що Лук'яненка я не знав, хіба обмінявся з ним одним-двома листами, — в мене вилучили чернетки моїх листів до Гамзатова, Григоренка, деякі листи інших друзів, зошит віршів. Потім три дні допитували в Усть-Омчuzі. Свідчень я не дав, хіба висловив обурення. Тепер цькування зайшло на нове коло. До кімнати підселяли п'яниць (це вони згодом виявилися свідками на новому процесі). Вони пили, і мені в кімнаті один із них навіть помочився в чайник. Коли я протестував, мені казали: «Молчи, а то опять попадеш, где был». Я вимагав відселити їх — це нічого не давало. Я намагався знайти десь кімнату — мені було заборонено це зробити. Стало відомо, що КГБ, міліція, партком старанно нацьковують проти мене людей. Одному з них, наприклад, запропонували підкласти в мої речі рушницю або ніж, іншому — підпоїти мене. За це обіцяли винагороду — 1500 крб (тобто дві місячні зарплати колимські). А до якого стану? Аби лиш запах був — відповіли йому. Але я цього ще не знав. Кожного вечора до мене хтось з'являвся — то комсомольський патруль, то міліція. Розмова була недоброзичлива, провокаційна. Особливо докучав капітан Любавін. Довелося просто не реагувати, коли він з'являвся. І тут дістав я телеграму, що батько при смерті. Але міліція мене не пустила — мені довелося оголосити голодівку на знак протесту. Через тиждень вони таки

дозволили, але перед тим протримали цілу ніч у КПЗ — за те, що на дверях кімнати я вчепив оголошення: «Прошу не заважати. Голодівка з вимогою надати змогу поховати батька». Весь час — од Усть-Омчуга до Донецька — мене супроводив загін шпигунів од КГБ. Так було в аеропорту, так було в Донецьку. Поховавши батька, я повернувся до Колими — ніби до в'язниці. Я чув, що кожного дня мене можуть зачинити знову.

Коли я повернувся до Магадана, в аеропорту на мене чекав виклик — негайно з'явитися до обласного КГБ. Ночувати довелося в готелі. В понеділок я поїхав до міста (це 60 км дороги). Прийняв мене заступник начальника Сафонов. Він прочитав мені друге застереження — з погрозою судити. В Усть-Омчугі, коли я зайшов до начальника міліції Переверзева, на мене чекав новий сюрприз — заступник редактора райгазети «Ленинское знамя» заявила, що збирається писати про мене статтю і поставила кілька провокативних питань. Я відповів, що жанр мені відомий, а тому я волію не розмовляти. І справді, за якийсь час з'явилася довга стаття «Друзья и враги Василя Стуса». У ній було згадано все. І те, що я дістаю пакунки з закордону, і що порвав свій профспілковий квиток, довідавшись, що саме профспілки перечать проти надання мені медичної допомоги, і «свідчення» багатьох мешканців рудні. Як згодом виявилось, Супряга не марнувала часу: поки я був у Донецьку, вона вояжувала на рудні, готувала статтю. Чимало людей заявило мені потім, що нічого схожого вони не говорили, але свої журналістські обов'язки Супряга, забезпечена бронєю КГБ, розуміла по-своєму. «Стус готов грабить и убивать», — свідчила одна медсестра із Транспортного. — Он похож на фашиста, такой на моих глазах убивал детей». Гнули комедію інші. Прикро було за такий факт. Якось я відмовився стати до роботи, оскільки респіраторів не було. Мені обіцяли видати персональний. Я відмовився, наголошуючи, що респіратор — то обов'язковий захист для кожного шахтаря. Отож, я обстоюю загальний принцип, (протестуючи)** проти порушення техніки безпеки. Респіратори потім знайшлися. Певна річ, їх видали всім. А мене покарали за «страйк». Супряга не оминула і цього випадку, вкрай перебрехавши факти. Якраз на цей час приїхала дружина. Газета вплинула на людей. Вони сахалися мене, мов чумного. Я зрозумів, що маніпулювати громадською думкою — дуже легко. Особливо коли громади — нема, отже, у неї нема і своєї думки. І я, бачачи, що позивати Супрягу марно (жоден суд у Союзі не візьме такої справи до розгляду), наполіг на тому, аби дати їй публічну відповідь. На це адміністрація згодилася. Зробили поширене засідання рудкому,

---

** Слово нерозбірливе.

куди запросили підготовану публіку. Був і журналіст з газети (Супряги не було). Я почав відповідати на брехню досить різко і аргументовано. Режисери побачили, що вистава може не вийти — почали обструкцію, не даючи мені говорити. Нічого не лишалось, як покинути залю разом з дружиною, звинувативши публіку в боягузтві. А в пресі не вщухала буря: десятки читачів обурювалися моєю поведінкою, за звичайною радянською звичкою. Тепер становище моє стало ще драматичніше. Прощаючися з дружиною, я заявив їй, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі. Вона згодилася з тим, тамуючи сльози. Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину.

Протягом цього часу я фактично не мав медичної допомоги. Повертаючися з роботи, не чуючи ніг, я грів воду в мисці і, вклавши електронагрівача, готував собі ропу, аби попарити ноги. Ліва п'ята так і залишилася зміщеною: хірург просто не помітив того. Парафінові апплікації доводилося робити самому. Зате провокацій побільшало. Одного разу після тяжкої застуди (у цей вечір повернувся жалець із «материка») я випив із іншими 100-150 г коньяку, ще не знаючи, що то мені заборонено. Міліція тут же довідалася про це — і почала чигати на мене. Коли увечорі, вже перед сном, я вийшов на хвилину з гуртожитку, — на мене накинулися міліція і повезла у витверезник. Я заявив, що почну політичну голодівку протесту, якщо вони не припинять комедії. Лікар, викликаний до міліції, встановив легке сп'яніння. Я сів писати протест прокуророві. За цей час напасники переграли ситуацію: відвезли мене до гуртожитку. Після цього я й довідався, що міліція вирішила оформити мене на примусове лікування од алкоголізму — їм потрібен був хоч який епізод. Тоді вони й запропонували 1500 крб, щоб мене підпоїли. Але номер не вийшов. Довелося обшукувати свої речі в кімнаті, аби попередити випадок підкидання: рушниця, ножа, порнографічного тексту тощо. Повертаючись увечорі з роботи, я не раз заставав зламані двері. Отож, довелося звернутися до прокурора із спецзаявою: якщо в моїх речах буде виявлено зброю, вибухові речовини чи золотий пісок і т. д. — то буде наслідком реалізованої провокації. Доведений до краю, я склав заяву до Верховної ради СРСР з другою заявою про відмову од громадянства. Це було в кінці 78 року. У ній я писав, що заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської і національної гідності, стан, за якого я чую себе річчю, державним майном, яке КГБ вписало на своє conto; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму відведено на ранг державного злочину; національно-культурний погром на Україні — все це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це

значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю — тим більший мій опір проти системи наруги над людиною й її елементарними правами, проти мого рабства. За патріотичним покликанням. Ця заява від 18. 10. 78., уже друга на цю тему (першу я написав у таборі), звичайно, залишилася без відповіді. Згодом, у березні 1979 року, мене викликали до директора рудні Войтовича. У кабінеті сиділо біля 20 чоловік т. зв. громадськості, кілька невідомих осіб і начальник міліції Переверзев. Цей останній заявив, що за дорученням Президії Верховної ради він має відповісти мені на мою заяву. І почав її читати, кожного разу повторюючи, що це наклеп, за який мене слід судити. Він почав мене лякати, що відправить на Омчак (селище за 6 км од Матросова, де є табір особливого режиму). Я поцінував ситуацію як крайню і вирішив відповідати йому належно. Коли директор спробував трохи розрядити атмосферу, я зупинив його: про що мова? У нього в одній кишені ордер на арешт, а в другій наручники. Це кабінетне судилище тривало з годину. Цим епізодом, здається, закінчилася спроба КГБ взяти мене штурмом. До самого закінчення заслання, здається, більше не мав неприємностей. Тільки вже на суді я побачив, що перші судові допити т. зв. свідків датуються квітнем 1979 року. Здебільша це були всі ті, кого Супруга згадала в своїй статті; от тільки тон брехні став ще обурливіший і страшніший. Читати ці свідчення було смішно. Мабуть, на суді я виявив замало почуття гумору, коли для одного такого лжесвідка, табірного кримінальника-побутовця Сірика (за співпрацю з КГБ його достроково звільнили з 19 табору), зробив виняток — як сам адвокат — почав ставити йому каверзні питання. Помилкою це назвати не можна, — але трохи шкодую: хай сам диявол влаштовує суд для себе, обставляючи його комедією вірогідності, яке *мені* до того діло? Так я повернувся до Києва. Там на мене чекав сюрприз. Виявилось, за тиждень до мого приїзду кагебісти вдерлися до моєї квартири, а дружину, яка в той час добивалася додому, схопили на вулиці, силоміць кинули в машину і дві години возили Києвом, поки нальотники подалися з нашого помешкання. У Києві я довідався, що люди, близьких до Гельсінкської групи, репресують найбрутальнішим чином. Так принаймні судили Овсієнка, Горбалья, Литвина, так переогодом розправилися з Чорноволом і Розумним. *Такого* Києва я не хотів. Бачачи, що група фактично лишилася напризволяще, я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забрано — крихти не потребую. Довелося зайнятися тим, аби врятувати свої вірші, дописувати до інформаційних матеріалів групи. Праця на заводі ім. Паризької Комуні (мене взяли туди формувальником) виявилася затяжка для мене: наносившись опон, я ледве що міг ходити (так боліла нога). Довелося змінити роботу; знову таки дістав її не за фахом. Стоячи за конвайєром, я квацвав щіткою

підшови взуття; за це мені платили від 80 до 120 крб місячно. Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною — і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло — за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас. 14 травня кагебісти прийшли на роботу. Уночі відвезли до КГБ, там я побачив, що ордер на мій арешт виписано ще в понеділок. Отже, два дні мені було подаровано. Ордер підписав прокурор Глух і заступник Федорчука генерал Муха. Тут уже нічого не вдієш. Суд — неминучий. А слідство — зайва й непотрібна процедура. У СРСР треба сідати вдруге — тоді все зрозуміло і просто. Жадних сюрпризів.

Спроба щоденника в цих умовах — спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Соснівки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або — найчастіше — загрожує кара. Буквально за півроку в мене тричі забирали побачення, чи не через місяць т. зв. «ларьок», підряд три тижні відсидів у ізоляторі. Здається, ніде не було такого, щоб за голодівку забирали побачення, бо голодівка — то порушення режиму. Мене двічі карали за голодівку — 13 січня 1982 року і в річницю загибелі Ю. Кукка, посапника Марта Ніклуса. Ніде не доходило до того, щоб наглядач бив в'язня, як то сталося з Ніклусом. Март сидів у ШІЗО і писав скарги. П'яний наглядач Кукушкін відкрив камеру, ударив його кулаком в обличчя, а потім почав кбпати чобітьми. Ніклус зчинив ґвалт. Ми всі почали дзвонити і голосно обурюватися, і це спиноло п'яного хама, що трохи перелякався. Але адміністрація взяла його під свій захист, а за вимоги покарати Кукушкіна стала карати Ніклуса: буцімто за наклеп на старанного наглядача. Одне слово, Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією — дуже помиляється. Закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин. Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, — тут боронять і карають, коли хто хоче впіймати кришечку сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, він відбирає розум. Так довго тривати не може — такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все що я міг зробити за свого життя, я

зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуді. Доводиться вивчати мови. Коли я за цей час безголів'я опаную французьку й англійську мови, буде хоч якийсь хосен. Власне, і читати нічого, хоча ми в камері дістаємо читати (В. Белова, Ч. Айтматова й ін.), то в українській — нема нічого абсолютно. Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня година. Талановиті автори або мовчать (як Андріяшник), або займаються бозна чим (скажімо, Дрозд чи Шевчук). Ліна Костенко прохопилася кількома талановитими книжками, але так і залишилася на марґінесі сьогодення-безчасся. Бо не її час. Бо не час Вінграновського. Бо не час Драча — капітулянта поезії. Час визначає кожного мистця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили — найперші упокорилися талановиті. Що не рік — то риси жіночі все яскравіше виявляються в Драча. Сьогодні він — як балакуча тіточка. Такою ж балакучою тіточкою виявляється і Дзюба. Йому хочеться старої своєї стилістики, але з оглядом на нові умови. Виходить же так, що він багато падалакає, а без користи. Його стаття про Київ Вінграновського — і гарна і грішна. Бо час твій, Іване, мичув. Бо неможливо писати сьогодні про Вінграновського, поета початку 60-их років. Зрештою, і сам Дзюба — то критик початку 60-их років. А в 80-их — вони чуються не в своїй атмосфері. Вони викинені зі свого часу напризволяще. Талановиті люди (який майстер — Дрозд!), але до чого застосувати йому свою майстерність? І він розмальовує громадські туалети — бо це єдина дозволена форма громадського служіння українського мистецтва.

Згадую лист Павличка, написаний до Юрія Бадзю. Це був лист-відповідь на репліку Ю. Бадзя про те, що дарма Павличко в якомусь із публічних виступів говорив про Франка як борця з українським буржуазним націоналізмом — чи не найголівніша (по-радянському) прикмета Франкового генія. Павличко був українобурений реплікою — він здобувся на щирий гнів проти облудної філософії, якій віддав данину і Дзюба (це — мова Павличка). Ніколи не хвалить мене — закінчив Павличко свого листа, демонструючи свою полярну супроти Бадзя позицію. Це стосувалося 1978 приблизно року. Потім Бадзю був репресований як автор націоналістичної роботи «Право жити». Націоналістичної тому, що за Бадзем кожен народ має дихати, а не животити під імперіальною кормигою. Цікаво, як почуває себе Павличко тепер, коли Ю. Бадзю в неволі? Не розумію, невже не надокучило досі т. зв. українській інтелігенції толочити старе тирло — між мазепинським патріотизмом і кочубівським інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філософію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтелігенції, не досить того, що вже маємо? Коли у вас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу

меншого брата? Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь доброму? Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати. Усе, що створено на Україні за останні 60 років, поточено бацилою недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Русі, ні Костомарова, Марковича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського. Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних — таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків — один співучіший за другого, один солодший за другого. З мовою сільської бабусі, яка без «енька» слова не вимовить, тобто типову колоніальну літературу-забавку. Київ — то така прекрасна фльора, алеж фавна! — казав Віктор Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холуйів від літератури, обозних маркітанток естетики, які на національній трагедії шиють собі розмальовані шаравари блазнів-танцюристів, що на трупі України витанцювують хвацького гопака. Воістину, сказитися легше, аніж бути собою, бож ні зубила, ані молотка.

Власне безсилля перед кривдою — образливе. Коли знаєш, що десь там, за мурами, Олекса — в критичному стані, а над ним збиткуються — як мовчати? Але голос тут безсилий. Як безсилі скарги до прокурора (в кожній скарзі обов'язково знайдуть «недопустимые выражения» — і покарають; думаю, карають за саму форму скарги-протесту), коли на прогулянці — всупереч радянським кодексам — боронять роздягатися до пояса, а німці Скалича примушують сидіти вбушлаті на страшній спеці, образливо розмовляти з прокурором і начальником колонії, що на всі скарги цинічно відповідає, як автомат «не положено», і тоді зриваєшся з голосу: або перестаєш розмовляти з капітаном Далматовим (начальник дільниці), або називаєш його катом, убивцею і т. д. Форма існування тут не віднайдена (жодної індивідуальної поведінки я не назвав би ідеальною, бо ідеально поводитися тут — просто неможливо). Март Ніккус, скажімо, взяв за правило писати довгі часті скарги: він вірить, що вони можуть принести користь. Інші відмовляються від масових голодівок (як правило, це 30. 10 і 10. 12, але цього року ми відзначали 10-річчя репресій на Україні і річницю загибелі Ю. Кукка), бо вважають, що вони неефективні. І кожна позиція має добру аргументацію. Отож, кожен поводиться, як йому підказує його глузд і совість. Праця дуже марудна: щоб виконати норму, треба працювати всі 8 годин, не відриваючись ні на мить. Але до чого тільки не звикнеш. Образливо, коли в камеру вриваються наглядачі і забирають усі записи, всі книжки, залишаючи тільки по 5 книжок (рахуючи і

журнали). Образливі конфіскації листів: майже ніхто не дістає листів од непрямих родичів чи друзів. У кожного є тільки один дозволений адресат, але й од нього листи доходять не так легко. Одне слово, уряд дозволив робити з нами все, що завгодно. Лікарня практично не існує, медична допомога — так само. Дантиста чекають по 2-3, а то і більше місяців. І коли він з'являється, то хіба для того, аби вирвати зуби. Тим часом майже всі в'язні — хворі. Особливо тяжкий стан у покутника Семена Скалича, Ю. Федорова, В. Курила, О. Тихого. Але решта — почуває себе не набагато краще. За останній рік зона кількісно не змінилася. Деякі військові в'язні (поліцаї) перейшли на чорну зону, інші — додалися (І. Кандиба, В. Овсієнко, кримінальник Острогляд). Має над'їхати М. Горинь, в'язні з тюрми (серед них — І. Сокульський). А зона тримається на 30 чоловіках (20 із них — під замком) або на одній третині, тобто у відкритій (тюремній—?)* секції — покищо там тільки три (дисиденти—?)* : О. Бердник, Яшкунас і Євграфов (колишній побутовий). Цікаво, чи на запропонує КГБ другу частку побутових на цю зону, де поліцейська домішка скорочується з кожним роком (нині їх біля 10—12 душ, але через рік під замком може не лишитися нікого). Покищо, окрім військових, наше життя отруюють двоє: — В. Федоренко і побутовий Острогляд. Що буде далі?

Київ святкує своє 1500-річчя. Реставровано Золоті Ворота, через які ніхто не в'їздить і не виїздить. Символом Києва була для мене брама Заборовського. Замурована. Бо цей Київ запечатано. Що краще стає Київ, то він страшніший. Бо, замість живого міста, обернувся на маскарад, машкару вампіра, що п'є кров своїх синів і дочок — і від того кращає. Згадую жінку з «Соняшної машини», голова якої була схожа на зміїну. Золотоголовий Київ — змієголовий. Ніяк не позбудуся враження, що над ювілейним Києвом висить (парсуна—?)* Івана Світличного (чи живий він?) — як статуя Ісуса Христа над Римом. Хизування ювілеєм Києва — гордість заброд і підніжків. Бо пишатися вони не вміють, бо люблять тільки хамською любов'ю. Право на офіційну любов до Києва має тільки сонм чиновників — т. зв. інтелігенція по-радянському. Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала. Український інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот. Отож, він і патріотизм свій хоче оформити в бюрократичному параграфі, його патріотизм і не глибокий і ні до чого не зобов'язує. Бо на Україні досі не створено патріотичної гравітації. Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує

---

* У рукописі неясно. — Ред.

жального обов'язку перед народом, який так і не набув індивідуального обличчя. Він теж многоликий янус, радянський Світовид. Ця інтелігенція офіціозу, прагнучи жити, простує до безславної смерті, ми, в'язні історії, — ідемо в життя (коли тільки воно прийме нас — життя, через скільки поколінь?). Думаю про 1000-ліття християнства на Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку — візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західній дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстости духу, двоїстости, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду невизрілу душу народу — призвів до жіночости духу, як атрибуту нашої духовности. Залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агресивности й пірамідальности будови. Український дух так і не зміг виламитися з-під важкого каменя пасеїстичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії. Не люблю християнства. Ні.

Можливо, важило і те, що величезна брила духовного християнства впала на заюну душу, на її ще не зміцнілі плечі. В кожному разі жертвою православ'я ми є найбільшою. Вийти з-під його східних чар ми так і не змогли. Це знищило нашу вітальну, життєву енергію. Негативний вплив християнізації на мову, здається, можна вичленити. Але там уже була течія, плин національної історії. Можливо, це думки надто не підготовлені, чернеткові. Але життя маю таке, що негативізм до пасеїстичного православ'я не може не розвиватися. Думаю про світогляд: як на мене, це поняття дуже метафізичне. Більш дійове почуття — співвідношення мусу і бажання, волі і логіки, волі і мусу. Світогляд — то у великій мірі питання темпераменту і совісти, нашої життєвої активности. Часом світогляд визначається шансом на вижиття, на соціальному впливовість, на масовість. Але міняються життєві обставини, а з ними міняються й складові світогляду. За мого теперішнього стану ніякі егоїстично-розрахункові міркування вже його не визначають. Що ж тоді? Погляд вічності чи відчаю? Нестерпно докучили уламки долі, ламані лінії бажань і звершень, гримаси наслідків. Моторошно чути без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця. Може, випало жити в період межичасся, може, коли історичні умови зміняться (але — чи на краще?), можна буде виявити цей життєвий плин народу, його життєвий порив. Покищо його не видно. Звідси й наш супервідчай, кусючість душ, що виявляється і серед найкращих. Але покищо я не бачу — нікого і нічого. Жадного знаку сподівання.

Уліті 1981 року до ШІЗО вкинено Олексу Тихого — тричі підряд по 15 діб. Було дуже холодно, і його почав мучити хворий шлунок.

За ці 45 діб він уже не міг підводитися. Помітивши його катастрофічний стан, лікар дозволив подавати йому вночі грілку з гарячою водою. Просто з ШІЗО Олексу перевели в лікарню, де він вилежав ще три місяці і, як знятий з хреста, повернувся до камери. Як боляче, що в наших умовах неможлива звичайна людська солідарність — загальної голодівки і протесту. Одне — люди виснажені довгою боротьбою, друге — повна неефективність будь-якого опору в цих абсолютно закритих умовах. Але як то калічить душу — коли ти бачиш і мовчиш. Віталій Калиниченко зробив кілька спроб зв'язатися з волею — і все невдало. Йому не щастить. До рук КГБ потрапила його гостра заява протесту — його посадили на рік в одиночку (15.10.1981). Через півроку (з 8.4.82) рік одиночки дістав Март Ніклус. Я був на черзі — після трьох позбавлень побачень і трьох тижнів ШІЗО. Останнє випало за те, що, не витримавши, я обізвав кагебіста Черкасова фашистом і гестапівцем. Заяви перестав писати — через повну їхню безнаслідковість.

Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескоренність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають; робітництво, інтелігенція, студентство — все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежневі—Ярузельські? У тоталітарному світі немає жадного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може, найближчі до польської натури, але в нас нема головного — святого патріотизму, який консолідує поляків). Як шкода, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя. Але режим СРСР і офіційної Польщі, відважившись боротися з власним народом найгрубішим поліційним тиском, знову виявив свою антинародну деспотичну суть. Після Польщі — так мені здається — вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник. На жаль, не знаю, яке враження справила Польща на народи СРСР і цілого табору. Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінкський рух — то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника — це мова загальнозрозуміла, прийнятна. Я захоплений польськими звияжцями духу і шкодую, що я не поляк. Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим — ось питання. Польща підпалювала Росію ціле 19 ст., тепер вона продовжує свою спробу. Зичу найкращої долі для польських інсургентів, сподіваюся, що

поліцейний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи. Надіюся, що в підневільних країнах знайдуться сили, що підтримають визвольну місію польських вольонтерів свободи. З огляду на польські події ще примітніші стали вади Гельсінкського руху — боягузливо-респектабельного. Коли б це був масовий рух народної ініціативи, з широкою програмою соціальних і політичних вимог, коли б це був рух із задумом майбутньої влади — тоді він мав би якісь надії на успіх. А так — Гельсінкський рух схожий на немовля, що збирається говорити басом. Звичайно ж, він і мав бути розгромлений, бо своїми жалібними інтонаціями передбачав цей погром. Можливо, наступне оновлення влади в СРСР змінить шанси на краще, але покищо соціальний песимізм радянського дисидентства залізно аргументований.

Нарешті, прошу не забувати, що цілий ряд тутешніх в'язнів потребує матеріальної, грошової допомоги — бодай на те, аби передплачувати літературу. Отож, по можливості, бодай 50—100 крб щорічно істотно допомагало б таким в'язням, як М. Ніклус, І. Кандиба, В. Овсієнко, В. Стус, В. Калиниченко, О. Тихий.

Більшовики, оглушивши народ своєю репресивною пропагандою, виробили побудовану на винятковому лицемірстві методи. Факти ніколи не перевіряються, за аргументи правлять більшовицькі версії фактів. Такою, скажімо, видається стаття Куроєдова* в «Литературной газете» (липень 1982). Там згадано С. Ф. Скалича, українського покутника, мучня польської політики санації і більшовицького визволення. У 16 років (1936) він захворів на туберкульозу ніг, став інвалідом-калікою. 1945 року більшовики відправили його на Балхаш: за те, що знайшли в нього партизанську брошуру. Мук, які переніс він за 10 років ув'язнення, вистачило б на святого великомученика. З 1953 року він зв'язав своє життя з покутництвом — цікавою народною версією українського месіанізму. Але, що пише Куроєдов — 100-відсоткова брехня. В ОУН його, скажімо, не було. Він Божий чоловік, дуже сумлінний за вдачею, вірує в нове пришестя Христа з фанатичною відданістю. Марія Куц, яку згадає Куроєдов, жадного відношення до покутництва не мала. Її каліцтво — наслідок божевілля. Але більшовики використали цей факт для дискредитації покутництва. За що судили Скалича? За релігійні переконання, за небезпечну для Москви націоналістичну версію християнства. 700 віршів, узятих у Скалича, — це плід його роздумів над світом, вірою, християнством. Чи можна було судити Скалича? За що? Більшого злочину, як того, що вчинено проти Скалича, я в таборі не бачив. Я вірю, що долю українського мучня

---

* В авторському рукопису помилково написано Куроєвода.

переймуться всі чесні люди світу. Особливої підтримки він потребує з боку конфесійних організацій світу. Людина, що не має ні листів, ні грошей (навіть на те, щоб закупити продукти на 4 крб місячно), він тримається з винятковою гідністю. Здавшись на Божу волю, він певен, що тут, на цьому хресті, він і загине. Але не нарікає на долю: вона в нього прекрасна, він бо — мучень за віру.

Недавно ж позбавили побачення О. Тихого. Українців пресують передусім. Ця тюрма — антиукраїнська за призначенням. Отже, загроза українського бунту для влади дуже страшна.

Прошу не покинути напризволяще мою маму, Стус Олену Яківну, 1900 року народження. Її адреса: 340026, Донецьк—26, Чуваська, 19. Живе вона з дочкою, Марією Семенівною (1935 року народження, вчителька математики). Потребує мама головне моральної підтримки, виплакуючи очі за сином. Люди добрі, пишіть їй, хай не буде вона самотньою в своєму горі — підтримайте її дух!

НАСТУП НОВІТНЬОЇ ВАЛУЄВЩИНИ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). З України одержано поширені в самвидаві офіційні документи народовбивчої політики Москви, які вже тепер на Україні називають новим валуєвським законом. Ці документи доводять, що російські шовіністи намагаються під ширмою т. зв. поширення та вдосконалення вивчення російської мови зовсім витіснити українську мову з громадського життя на Україні та знищити національно-культурну і політичну самобутність української нації. Таку саму долю вони готують також іншим неросійським народам.

Мова про таємну постанову ч. 473, яку 26 травня 1983 року ухвалив ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР під назвою «Про додаткові заходи для удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх учбових закладах союзних республік» та про наказ у тій самій справі Міністерства освіти СРСР ч. 63 від 7 червня 1983 року. Цю постанову і наказ Москва розіслала до центральних комітетів та урядів союзних республік СРСР. На виконання цього московського доручення київські сатрапи видали 10 червня 1983 року власну постанову ч. 268 ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР та постанову колегії Міністерства освіти УРСР від 29 червня ч. р.

Варто пригадати, що ці нові документи появляються точно в 120-ї роковини також таємного циркуляра царського міністра Петра Валуєва, який 20 липня 1863 року заборонив видавати наукові праці і книжки українською мовою, підступно посилаючися на те, що, мовляв, «більшість малоросів самі вельми ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, нема і бути не може». Відомо, що життя жорстоко посміялося над Валуєвим. Треба сподіватися, що життя посміється також над валуєвими

андроповського типу та над їхніми попередниками, які вже понад 65 років намагаються вбити живе українське слово та мови інших неросійських народів СРСР.

Своїм змістом всі згадані постанови та накази подібні до інших численних публічних і таємних постанов та наказів у справі т. зв. поширення російської мови на Україні та в інших неросійських республіках СРСР. Проте, русифікаційні засоби, що їх пропонують у цих найновіших документах, куди ширші, детальніші та всебічніші. Тим усім, хто працює на Україні для поширення російської мови, для русифікації українських шкіл, надаються спеціальні привілеї, стипендії, окремі гуртожитки, наукові лябораторії, гарантується набування вищої освіти, відкривається шлях до аспірантури, до матеріального добробуту й особистої кар'єри. Для здійснення цього широко задуманного плану призначаються потрібні державні кошти.

Згідно з згаданими постановами, фонди забезпечуються також для збільшення видань російською мовою шкільних підручників, публікацій, проффільмів, для підвищення кваліфікацій і перевишколу кадрів та ін. Немає сумніву, що всі ці заходи будуть здійснюватися коштом українців та інших неросіян, коштом їхніх мов, наукових закладів, видань, словом, посилюватиметься московська політика грубої дискримінації. Вже сьогодні в деяких автономних, а то й союзних республіках СРСР навчання в школах ведеться тільки російською мовою. З другого, проте, боку, сьогодні вже відомо також у сторонньому світі, що ця обскурантська расистська політика Москви породжує постійне зростання опору неросійських народів, зокрема українського.

Подаємо насамперед повний текст «Постанови колегії Міністерства освіти УРСР» від 29 червня 1983 року. У ній опрацьовано директиви на виконання постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР про дальшу русифікацію шкіл України та поширення російської мови і науки в школах України. Далі наводимо текст «Додаткових заходів», в яких перелічені численні засоби, що їх треба запровадити в життя за дорученням Москви. Цей другий документ не є закінчений, проте це аж ніяк не зменшує його зловісного характеру. Інші документи до цієї теми проголосимо згодом.

ПОСТАНОВА КОЛЕГІЇ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УРСР

(Не для преси. Тільки для службової о користування).

23 червня 1983. Протокол ч. (нечітко).

Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в освітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР.

У світлі постанови ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР від 10 червня 1983 року, ч. 268, «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 26 травня 1983 року, ч. 473» та «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в школах і інших навчальних закладах союзних республік» і відповідного наказу Міністерства освіти СРСР від 7 червня 1983 року ч. 63, Колегія Міністерства освіти УРСР постановляє:

1. Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки затвердити (додаток).

2. Управління і відділи Міністерства освіти УРСР, науково-дослідний інститут (НДІ) педагогіки УРСР, НДІ психології УРСР, обласні, Севастопольський міський відділ народної освіти, Київське міське управління народної освіти, Центральний, обласний, Київський і Севастопільський міські інститути удосконалення вчителів (ІУУ), ректорів педінститутів і директорів педучилищ зобов'язати безумовно виконати намічені заходи для піднесення ефективності вивчення і навчання російської мови в школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних та інших навчально-виховних установах.

Ужити всіх заходів, щоб вільне володіння російською мовою нарівні з рідною стало нормою для молоді, яка закінчила середні навчальні заклади, громадським обов'язком кожної молодої людини.

3. Обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, Київське міське управління народної освіти, ректори педінститутів і директори педучилищ повідомляють про хід виконання постанови ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР, а також даного рішення колегії Міністерства освіти УРСР до січня 1984 і 1985 року.

4. Контроль над виконанням постанови ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР, а також даного рішення колегії, підготовку відповідної інформації для ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР в січні 1984 і 1985 року надається заступникові міністра тов. Тараненкові В. Е. Підписи.

Затверджено рішенням Колегії Міністерства освіти УРСР
29 червня 1983 року.

ДОДАТКОВІ ЗАХОДИ

по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки.

1. Довести до відома зміст постанови ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 26 травня 1983 року ч. 473», «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах й інших навчальних закладах союзних республік» кожному педагогічному колективові шкіл й інших навчально-виховних закладів з неросійською мовою навчання, колективам інститутів удосконалення вчителів і методичних кабінетів, педагогічним навчальним закладам і науково-дослідним інститутам.

Забезпечити організаційно-педагогічну й ідейно-політичну роботу по дальшому поліпшенню вивчення російської мови в навчальних закладах системи народної освіти УРСР, маючи на увазі, що вільне володіння російською мовою на рівні з рідною стає об'єктивною konieczністю і потребою кожного громадянина, служить дальшому закріпленню дружби й братерства народів СРСР, розвитку і зміцненню матеріального і духовного потенціалу радянського народу.

Управління шкіл, педагогічних навчальних закладів, дошкільних закладів, виховної роботи, Центральний ІУУ, НДІ педагогіки УРСР,

обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, обласні та міські НДІ, ректори педінститутів, директори педагогічних училищ.*

2. До 15 вересня 1983 року розробити конкретні заходи і продумати завдання по дальшому поліпшенню вивчення і навчання російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних інститутах і училищах, дошкільних та інших навчально-виховних закладах українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання на засіданнях педагогічних рад, вчених рад інститутів, серпневих (1983 року) вчительських конференціях, засіданнях колегій і рад відділів народної освіти.

Обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, Київське міське управління народної освіти, інститути удосконалення вчителів, ректори педінститутів, директори педучилищ.

3. До 1 серпня 1983 року в установленому порядку ввести корективи в навчальні плани загальноосвітніх шкіл і педагогічних училищ із неросійською мовою навчання з метою поліпшити навчання російської мови.

Починаючи від 1984 року, в міру створення потрібних умов, при навчанні російської мови й літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання класи і групи, більші ніж 25 учнів, на дві підгрупи.

Управління шкіл, педагогічних навчальних закладів, пляново-фінансові.

4. Удосконалювати мережу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання до повного задоволення потреб населення.

Забезпечити беззастережне поширення мережі шкіл і клас з поглибленим вивченням російської мови й літератури (рішення колегії Міністерства освіти від 31 жовтня 1978 року, ч. 15). Впродовж 1984—1985 років створити в кожному місті і районі, де існує національний склад учнів, школу (класи) з поглибленим вивченням російської мови. Краще використати досвід організації середніх навчальних закладів з навчанням у них рідною та російською мовами.

У середніх та восьмирічних школах з молдавською, угорською, і польською мовами навчання організувати від 1983—1984 навчального року факультативні заняття з російської мови й літератури для учнів 7—10 клас.

Управління шкіл, пляново-фінансове, дошкільних закладів, обласні відділи народної освіти, Київське міське управління народної освіти.

5. Вжити всіх заходів для піднесення рівня навчання і вивчення російської мови учнями загальноосвітніх шкіл з українською, молдавською, угорською і польською мовами.

Систематично передбачати в річних плянах роботи міністерства, науково-дослідних інститутів, відділів народної освіти, інститутів удосконалення учителів, педагогічних навчальних закладів вивчення рівня викладів і якості знань учнів шкіл і педучилищ, студентів педінститутів російської мови й літератури. Результати вивчення розглядати на засіданнях колегій, рад, видавати відповідні накази і рекомендації.

Управління шкіл, педагогічних навчальних закладів, НДІ педагогіки

---

* В утятих рядках після кожного параграфу подається перелік установ та осіб, відповідальних за виконання запланованого. — Ред.

УРСР, обласні, міські відділи народної освіти, інститути удосконалення учителів.

6. Удосконалювати форми і методи навчання російської мови дітей неросійської національності в дошкільних закладах і підготовчих класах шкіл. Згідно з новою програмою запровадити в 1983—1984 навчальному році навчання дітей російської мови в старших групах дошкільних закладів.

Для навчання дітей російської мови в дошкільних закладах, зокрема в сільських місцевостях, залучити, починаючи від 1983—1984 навчального року, вчителів російської мови, які не мають повного навчального навантаження, до загальноосвітніх шкіл.

До 1 червня 1984 року розробити рекомендації для вихователів дитячих садків і батьків по вивченню російської мови дітьми старшого дошкільного віку.

Управління дошкільного виховання, обласні, Севастопільський міський відділ народної освіти, Київське міське управління народної освіти.

7. Поширити науково-дослідну роботу по вивченню російської мови в школах і дошкільних закладах. Внести потрібні доповнення до «Перспективного плану важливіших досліджень педагогічних і психологічних наук в Українській РСР на 1981—1985 роки», передбачаючи опрацювання в 1984—1985 роках актуальних проблем теорії та практики навчання російської мови, зокрема посилення практичної спрямованості у вивченні російської мови, взаємозв'язок у навчанні російської мови і рідної в національних школах, розвиток розмовної російської мови, ефективних метод і заходів навчання російської мови в школах з українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання.

НДІ педагогіки УРСР, Інститут психології УРСР, педінститути.

8. Розробити до 1 листопада 1985 року перспективний план наукових досліджень для удосконалення форм і метод навчання російської мови й літератури в національних школах на 1986—1990 роки, звертаючи особливу увагу на такі проблеми, як методологічні основи навчання російської мови й літератури в загальноосвітніх школах, удосконалення ефективності лекцій російської мови й літератури, особливості навчання тих предметів у сільських школах, взаємозв'язок у викладанні російської та української мов й літератур, методика вивчення російської мови й літератури в школах поглибленого викладання цих предметів, теоретичні основи наукового комплексу російської мови для учнів національних шкіл, удосконалення змісту курсів, метод викладання російської мови й літератури в педагогічних вузах.

До 1 червня 1984 року вивчити питання про спільну розробку НДІ педагогіки УРСР і АН УРСР комплексної міжвідомчої програми до 1990 року «Вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування».

Рада координації наукових досліджень педагогічних і психологічних наук УРСР, керівництво педагогічними навчальними закладами.

9. Підготувати і провести в 1985 році республіканську науково-практичну конференцію: «Російська мова — мова міжнаціонального спілкування, дружби і співпраці народів СРСР».

До 1 лютого 1984 року подати план організації та проведення конференції.

НДІ педагогіки УРСР, управління шкіл, дошкільного виховання, педагогічних навчальних закладів, ЦІУУ (Центральний інститут удосконалення учителів).

10. Провести в 1984 році наради-семінари завідувачів кабінетами російської мови й літератури обласних інститутів удосконалення учителів, опорних кафедр російської мови й літератури педінститутів і керівників дискусійних комісій, викладачів російської мови й літератури педагогічних училищ.

Управління шкіл, педагогічних навчальних закладів, ЦІУУ.

11. Забезпечити до кінця XI п'ятирічки викладання російської мови в школах з неросійською мовою навчання вчителями, які мають відповідну вищу педагогічну освіту. Рационально використати для цієї мети випускників педагогічних навчальних закладів й існуючих учителів. Створити вчителям російської мови, які не мають закінченої вищої освіти, всі потрібні умови для піднесення рівня освіти шляхом заочного навчання в педагогічних інститутах і університетах.

До 1 жовтня 1983 року опрацювати пропозиції Держплану УРСР про поширення підготовки вчителів російської мови й літератури в педагогічних інститутах з тим, щоб до 1990 року забезпечити повне задоволення потреб в них шкіл і педучилищ.

Управління кадрів, пляново-фінансове, педагогічних навчальних закладів, обласні, міські, районні відділи народної освіти.

12. Забезпечити, починаючи від 1984 по 1990 рік, прийом, якісне навчання молоді та стажування студентів старших курсів з числа осіб корінної національності союзних республік у педагогічні інститути УРСР у кількості згідно з додатком ч. 1.

Управління педагогічних навчальних закладів, пляново-фінансове управління.

13. Підготувати на 20 лютого 1984 року для представлення Раді міністрів УРСР пропозиції по забезпеченню додаткової потреби педагогічних навчальних закладів республіки в кадрах викладачів російської мови й літератури, виходячи з розрахунку один викладач на вісім студентів та стажерів.

Пляново-фінансове управління, управління педагогічних закладів.

14. Здійснити в 1984—1986 роках за рахунок державних капіталовкладів будівництво навчально-лабораторних корпусів і гуртожитків для розміщення студентів і стажерів факультетів російської мови й літератури в педагогічних інститутах згідно з додатком ч. 2.

Пляново-фінансове управління, відділ капітального будівництва, управління педагогічних навчальних закладів, ректори педінститутів.

15. З метою підвищення якості підготовки вчительських кадрів з російської мови в педінститутах і педучилищах з українською мовою навчання в установленому порядку в 1983—1984 роках:

— запровадити зміни в навчальні плани відповідних навчальних закладів, збільшити число годин на вивчення російської мови, використовуючи для цього час, відведений на вивчення навчальних дисциплін (за вибором) і на методичну підготовку, в потрібних випадках частину часу, відведеного на вивчення чужоземної мови;

— визначити ті педагогічні інститути, в яких буде запроваджено

підготовку для шкіл з неросійською мовою навчання вчителів початкових клас, чужоземної мови з додатковим фахом «російська мова й література в національній школі»;

— за погодженням з Міністерством освіти СРСР визначити терміни та умови запровадження випускних іспитів з російської мови в педінститутах та педучилищах;

— клопотатися перед Міністерством вищих учбових закладів СРСР про введення в навчальні плани російської мови як обов'язкового предмета для тих студентів немовних факультетів педінститутів, що закінчили національні школи.

Управління педагогічних навчальних закладів, ректори педінститутів, директори педучилищ.

16. Організувати в 1984 році на базі Дрогобицького, Київського ім. О. М. Горького, Харківського та Черкаського педагогічних інститутів річні вечірні курси для осіб, які бажають удосконалити свої знання з російської мови. Катедрам російської мови згаданих інститутів розробити відповідну документацію для забезпечення навчального процесу.

Управління педагогічних навчальних закладів, ректори педінститутів.

17. Розробити на 1 листопада 1983 року для представлення Держпланові УРСР пропозиції по збільшенню щорічного прийому до аспірантури за фахом «Російська мова та література» та «Методика російської мови та літератури» до 25 осіб.

За встановленим порядком вирішити питання про відкриття в 1984—1986 роках аспірантури з фахів: «Російська мова та література», «Методика російської мови та літератури» в Харківському, Кіровоградському та Ніжинському педінститутах.

Управління педагогічних навчальних закладів, ректори педінститутів.

18. Запровадити в III кварталі 1983 року пропозиції Міністерства освіти УРСР:

— про умови прийому випускників сільських загальноосвітніх шкіл, що виявили бажання здобути фах учителя російської мови, на підготовчі відділення педагогічних інститутів та університетів без наявного педагогічного стажу;

— про порядок скерування та пільгового прийому випускників восьмирічних та середніх шкіл до педагогічних навчальних закладів за рекомендацією рад і органів народної освіти.

Управління педагогічних навчальних закладів.

19. Запровадити за встановленим порядком для осіб, що вступають до аспірантури, вступний іспит з російської мови й літератури, як також складання згодом іспиту з даного предмета в межах кандидатського мінімуму.

Управління педагогічних навчальних закладів.

20. Організувати, починаючи з 1984 року, підвищення кваліфікації вчителів початкових клас та вчителів російської мови шкіл з українською, угорською, молдавською, польською мовами навчання на двомісячних курсах раз на три роки в інститутах удосконалення вчителів при педагогічних інститутах і університетах, а також голів районних (міських) методичних об'єднань учителів російської мови на місячних курсах раз на

три роки при центральному ІУУ, а голів методичних об'єднань учителів початкових клас — при обласних (міських) ІУУ.

Забезпечити підвищення кваліфікацій вчителів за заявками союзних республік в інститутах удосконалення учителів і вищих навчальних закладах УРСР.

Управління кадрів, шкіл, пляново-фінансове управління, ЦІУУ, обласні відділи та Севастопільський міський відділ народної освіти, управління народної освіти м. Києва

21. Розробити на 1 вересня 1983 року уточнений плян підвищення кваліфікацій педагогічних і керівних кадрів усіх категорій на 1984 рік, визначивши конкретне місце та час курсової перепідготовки вчителів початкових клас і вчителів російської мови шкіл з неросійською мовою навчання, видати відповідний наказ.

Управління кадрів, шкіл, пляново-фінансове управління, управління педагогічних навчальних закладів.

22. Включити до пляну підвищення кваліфікацій педагогічних кадрів на 1984 рік курсову перепідготовку викладачів російської мови середніх профтехучилищ республіки при обласних (міських) ІУУ, узгодити кількість вихователів та місце їхньої перепідготовки з Державним комітетом профтехосвіти.

Управління кадрів.

23. Підготувати на 1 листопада 1984 року навчально-тематичні пляни підвищення кваліфікації вчителів початкових клас і вчителів російської мови з неросійською мовою навчання на двомісячних курсах при обласних (міських) ІУУ, педінститутах, університетах.

Центральний ІУУ, НДІ педагогіки УРСР, управління шкіл.

24. Забезпечити в 1985—1986 роках будівництво та введення в дію за рахунок державних капіталовкладень навчальних корпусів і ґуртожитків для слухачів інститутів удосконалення вчителів згідно з додатком ч. 3.

Відділ капітального будівництва, обласні відділи народної освіти, Київське міське управління народної освіти, інститути удосконалення вчителів.

25. Вжити додаткових заходів для широкого використання наявних можливостей морального заохочення педагогічних, методичних та керівних кадрів, що найбільше відзначилися в роботі по поліпшенню вивчення російської мови в школах республіки.

Управління кадрів, шкіл, обласні, районні, міські відділи народної освіти.

26. Передбачити в проєктах бюджетів на 1984 та наступні роки потрібні асигнування:

— на підвищення (16%) ставок заробітної платні вчителів підготовчих і перших клас, які провадять заняття з російської мови, вчителів російської мови й літератури ІХ—Х (ХІ) клас загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, педагогічних училищ з неросійською мовою навчання, розташованих в сільських місцевостях та в селищах міського типу;

— на підвищення стипендіальних витрат у зв'язку з поширенням на студентів, що навчаються в педагогічних інститутах за фахом «Російська мова та література в національній школі», стипендіального забезпечення, встановленого ухвалою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 16 жовтня 1971

року ч. 755 (постанова ЦК Компартії України та Ради міністрів УРСР від 14 грудня 1971 року ч. 552) для студентів юридичних інститутів.

Плянovo-фiнансове управління, обласні відділи народної освіти.

27. Внести на 1 вересня 1983 року пропозиції про запровадження штатних районних методичних кабінетів, які мали б школи та дитячі садки з молдавською та угорською мовами навчання, додаткові штатні одиниці методистів з російської мови та літератури.

Плянovo-фiнансове управління, управління шкіл, Закарпатський, Одеський і Чернігівський обласні відділи народної освіти.

28. Відкрити на 1 січня 1984 року в Центральному ІУУ катедру російської мови й літератури, доручивши їй керівництво всією системою підвищення кваліфікації педагогічних, методичних та керівних кадрів з питань вивчення російської мови й літератури в школах республіки.

ЦІУУ, управління кадрів, педагогічних навчальних закладів, пляно-во-фiнансове управління.

29. Підготувати до 1 жовтня 1983 року для вирішення в установленому порядку пропозиції про перебудову журналу «Русский язык и литература в школах УССР» в журнал «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» і збільшення періодичного випуску журналу з 6 на 12 чисел річно.

Посилити методичну й практичну скерованість журналу. Ввести постійну рубрику, яка повідомляла б про досвід впровадження ефективних метод вивчення і навчання російської мови в навчальних закладах різних типів. Разом з відділами народної освіти й управлінням профтехосвіти провести роботу на місцях для збільшення передплатників журналу.

Управління шкіл спільно з відповідними підвідділами Держкомвидаву УРСР, Держкомітету УРСР по профтехосвіті, відділи народної освіти.

3. Разом з видавництвом «Радянська школа» опрацювати до 1 жовтня 1983 року і вжити конкретних заходів для удосконалення змісту, піднесення ідейно-теоретичного й наукового рівня чинних підручників російської мови і методичних комплектів до них для шкіл з українською, молдавською, угорською і польською мовами навчання.

Підготувати до 1 листопада 1983 року пропозиції для Держкомвидаву УРСР для видання в 1985—1990 роках нових підручників російської мови для національних шкіл, ілюстрованих навчальних посібників, методичної літератури російською мовою, словників (ортографічні, пояснювальні, синонімів, фразеологічні та інші), художньої літератури російською мовою для учнів, студентів, учителів і викладачів педагогічних навчальних закладів з неросійською мовою навчання, враховуючи цілковите забезпечення потреб, а також для збільшення видань літератури російською мовою для дітей дошкільного віку.

Поповнити бібліотеки наукових закладів системи НДІ педагогіки УРСР потрібною літературою. Разом з організаціями, які торгують книжками, виробити плани комплектування шкільних бібліотек, педагогічних навчальних закладів, інститутів удосконалення учителів, районних і міських методичних кабінетів потрібною науковою, методичною, політичною і художньою літературою російською мовою і забезпечити їхнє здійснення.

Управління шкіл, педагогічних навчальних закладів, дошкільного

виховання, виховної роботи, НДІ педагогіки УРСР, відділи народної освіти.

31. Підготувати до 1 грудня 1983 року пропозицію Держкіно УРСР про випуск навчальних кінофільмів з російської мови та літератури.

Розробити до 1 травня 1984 року перспективний план на 1986—1990 роки видання звукових посібників російської мови для початкових і середніх клас шкіл з молдавською й угорською мовами навчання. Озвучити видані в 1981—1983 роках дитфільми з навчання російської мови в національній школі.

Забезпечити видання в 1985 році фонохрестоматій для усного курсу російської мови в підготовчих класах шкіл з молдавською і угорською мовами навчання.

СПОГАДИ

ШЛЯХАМИ ЗВ'ЯЗКОВОЇ

Л. К.

(Закінчення)

Минуло понад тиждень від часу нашої гостини у мого товариша В. на лісничівці. Ми продовжували нашу мандрівку. Я відчувала втому, але мене радувало з кожним днем наближення до мети. Мої первісні пляни подолати дорогу зовсім розвіялися, але я бачила поступ, і це додавало сили. Одного дня у полудень, саме як ми міняли зв'язок, впав зливний дощ. Злива тривала кілька годин. Почало вже сутеніти, як я ухвалила йти далі, бо все ж таки до ночі ми могли пройти дещо дороги. Але рішення це не було найкраще. Сільська дорога зовсім розкисла, багно місцями сягало до кісточок. Я скинула черевики й пішла боса. Так було зручніше й швидше. Моя охорона не була задоволена з такого маршру. Проте хлопці не перечили і йшли похнюплено далі. Настрій покращав, коли ми вийшли на скошені сіножаті. Тут уже не було багна, самі мочарища. Було темно. Мряка залягла і покрила все довкола. До найближчого зв'язку було ще кілька кілометрів, і дорога мала вести через гору, полонину і ліс, тому зв'язкові радили тут заночувати і наступного ранку дійти до села. В нічній пітьмі ледь можна було розпізнавати копиці сіна чи обороти під малими дашками. Я видряпалася на один оборіг, а мої зв'язкові та охорона на інші. Сіно було свіже і пахуче, а що на дворі був пронизливий холод, я зарилася в сіно і заснула.

Ранком мої супутники не могли мене добудитися. Коли врешті я зійшла з оборота на землю, ноги мені дрижали і гнулися, крутилася голова. Я з трудом обтрусилася з себе сіно і пробувала йти. Але зі мною діялося щось несамовите, і я зрозуміла, що сп'яніла від свіжого сіна. Мої кістки були наче з тіста, і я з розпукою прикликала всю свою волю до послуху. Степан і Вільха забрали від мене мої речі, взяли мене за руки і поволі тягнули вперед. Мені було страшенно соромно від того, що я не могла перебороти свого сп'яніння, мені було гаряче, хоч ранок був холодний і мряка пронизувала тіло аж до кости. Ми спиналися полониною аж на верх. Щойно в полудень, коли прийшли на зв'язок, моє сп'яніння минуло, я відзискала свою рівновагу. Я жартувала, що моя охорона, пропонуючи нічліг на сіні, віддячилася мені за попередній марш болотом через село.

Знову минуло кілька днів наших мандрів. Ми було втомлені, спечені сонцем і голодні: Часто їли тільки один раз на день. Нас пекла спрага. Мій вигляд був жалюгідний. На спаленому сонцем обличчі виразно виступили шрами, пухлина вже зійшла з правого ока, але зате темний синяк розсівся довкола на половину обличчя, на моїй сукенці теж було видно, що я в ній днювала й ночувала. Але наша мета була вже близько. Одного дня ми вийшли з села Смільної, а наш новий зв'язковий вів нас стежками, поза городами, оминаючи дороги, якими відступали німці. Він був дуже переляканий, щохвилини оглядався назад і на своє виправдання розповів нам, що саме попереднього дня був тут командир Хміль зі своїм загоном і зводив бій з частиною німців. Після чого, казав зв'язковий, німці скаженіють в околиці, і такі немісцеві підозрілі люди, як ми, не повинні їм показуватися на очі. Він запровадив нас на гору в ліс, де по дорозі лежало кілька вбитих коней. Зв'язковий показав нам рукою на шлях у долині, де було багато німецького війська, авт, і, коли ми спостерігали їх з-поза дерев, — тихенько зник у кущах, залишивши нас на ласку долі. Степан і Вільха пробували його здоганяти, кричали, погрожували, але за ним і слід пропав.

Так залишившись без зв'язку, ми почали думати, як його знову налагодити. Хто з наших людей у терені повірить нам, що ми «свої»? І як нам дізнатися, в яких хатах можуть бути німці, і загалом як їх оминати. Хлопці мали зброю, я несла важливі документи, а наш зовнішній вигляд викликав підозру. Спочатку ми ждали в лісі, сподіваючися, що, може, наш зв'язковий зі Смільної таки повернеться; може, сумління не дозволить йому залишати нас напризволяще, і, незалежно від небезпеки, він виконає свій обов'язок. Ми ще думали, що, може, він тільки пішов зорієнтуватися в ситуації і принесе нам нові інформації.

Але наші сподівання не виправдалися. Години минали, ніхто до нас не вертався, і ми мусіли діяти самі. Ми зійшли в гушавину аж над саму кручу, попри яку в долині йшов шлях півколом, огинаючи гору, на якій ми були, а по другому боці шляху розкинулося село Жданна. Ми добру хвилину обсервували шлях, на якому юрмилися німці, і вкінці вирішили, що дорога для нас виключена. Пішли в іншому напрямі лісом і вийшли на полонину. Здалека побачили, як якийсь дядько косив траву. Ми порадилися, що найкраще буде розпитати його дипломатично про село, про свідомих людей у ньому, про те, де квартирують німці, а вкінці — якою стежкою можна найкраще зайти до підпільної станиці. Чей же за того часу майже кожний селянин орієнтувався, що діється в його селі. Так міркуючи, підбадьорені новою іскоркою надії, ми наблизилися до дядька. Степан і я зупинилися трохи збоку, а Вільха підійшов до нього, привітався, почастував цигарками, але дядько подякував і витягнув свою люльку. Вільха розпитував про косовицю, про село, а далі їхньої мови ми вже не чули. Я сподівалася на добрий успіх.

Почав злегка накрапати дощик. Дядько якось заметушився, взяв косу на плечі і, кивнувши головою Вільсі, помандрував кудись полониною. Ми сховалися від дощу знову до лісу і нетерпляче вислухували розповідь Вільхи, який сам не дуже був задоволений зі своєї місії. Здається йому, казав Вільха, що щось надто швидко повірив йому дядько, що ми «свої» люди, і щось дуже покvapно обіцяв йому допомогу. Виходило, що ми мали ждати на нього годину-дві, поки він прийде з села зі зв'язковим.

Тим часом дощ починав густішати. Ми вже й під деревами промокли до нитки. Було мокро, холодно й голодно. Було вже добре по полудні, а ми раненько випили по склянці молока і з'їли по шматочку хліба. Час видовжувався, а наш дядько не повертався. Ми вже втратили надію на нього. Перед нами було село Жданна, і ми вирішили прямувати туди, куди пішов дядько. Наша мокра одежа не гріла і прикрішою ставала перед нами перспектива ночувати на полонині в горах.

Та раптом під ліском, де кінчалася полонина з'явився якийсь чоловік. Наблизившись до нього, ми побачили, що це не наш попередній знайомий. Ми дуже зраділи, бо сподівалися від нього допомоги. Але він не чекав на нас, завдав собі оберемок сіна на плечі і швиденько помандрував стежкою через ліс. Ми йшли за ним на віддалі і не спускали його з очей. За ліском було поле, а далі видно було стріхи хат. Село було близько, тільки чи безпечно воно від німців? Ми затрималися в гущавині, щоб оглянути дорогу й хати, що перед нами. Хоч було майже зовсім темно, ми пізнали, що це звичайна сільська дорога, не битий шлях, і ніде не видно було німців. Ми швидко перейшли дорогу і попрямували до найближчої хати. Якась жінка поралася коло обори, і ми спитали її, чи тут немає німців. За нею вийшов якийсь чоловік і, оглядаючи нас, сказав, що в найближчому сусідстві німців немає, вони є в дальшій частині села при головній дорозі. Вільха почав розпитувати господаря про ситуацію, про німців, а тоді прямо спитав його, чи він не міг би пов'язати нас з кимось з організації. Господар притакнув, покликав свого малого сина і послав його кудись. Ми все ще були на подвір'ї, і я сіла на призьбі під хатою, бо була дуже втомлена.

Невдовзі прийшло до нас кілька чоловіків, вони почали розпитувати, хто ми, звідки, куди йдемо, чому не зв'язковим порядком тощо. Вільха давав їм вичерпні відповіді, очевидно, дотримуючися конспіративних вимог, врешті розказав про останнього зв'язкового зі Смільної, який ганебно втік від нас у горах, і про те, як ми пробували через якогось дядька на полонині дістатися до села на зв'язкову станицю. Щира розповідь Вільхи, видно, переконала селян, і вони призналися, що вважали нас за більшовицьких парашутистів, що вже вислали за нами свою боївку, яка мала нас оточити і взяти живими. виявилось, що дядько, якого

ми зустріли на полонині, ударив тривогу, мовляв, він сам бачив на власні очі більшовицьких парашутистів: двох чоловіків й одну високу жінку з пораненим обличчям. Я думала, що було б з нами, якби справді ми попали в руки боївки, яка була б переконана, що ми більшовицькі парашутисти.

Нас забрали до іншої хати на ночівлю і скромну вечерю. Ми просили досвідчених людей, щоб на другий день раннім ранком прислали нам зв'язкового, щоб вирушити в дальшу дорогу в напрямі на Бусовисько. Надійшов ранок, але бажаний зв'язковий не приходив. Так минуло кілька годин нервового чекання. Властиво, тільки я хвилювалася й поспішала йти далі. Степан мав охоту повертатися додому, а Вільха казав, що йому найкраще мандрувати одинцем, бо я своїм виглядом найбільше звертаю увагу на нас усіх. Врешті прийшли два чоловіки, що розмовляли з нами попереднього вечора і сказали, що вони не можуть дати нам зв'язкового, бо кожний боїться нас вести, коли в терені є ще німці, а можуть трапитися й більшовицькі партизани, зрештою, вони не мають обов'язку виставляти своїх людей на небезпеку, може, ми самі собі якось дамо раду. Це було досить на руку моїй охороні, яка, як сказано, сама не виявляла охоти продовжувати нашу мандрівку, і, почувши заяву місцевих людей, вони мені це відверто й сказали.

Така поведінка моєї охорони мене ошелешила. Я звикла, що в ОУН немає чогось такого, як відмова виконати доручення. Я вірила, що почуття добровільно прийнятого на себе обов'язку не дозволяє членові організації відмовитися від виконання наказу, я розуміла також відповідальність за порушення дисципліни. Проте, в існуючих умовах я була свідома своєї безпомічності і знала, що могу тільки домагатися виконання обов'язку, який ті люди взяли на себе. Загрожувати я не могла, бо не мала зброї, і взагалі на таку ситуацію не була приготована. Тому я тільки дуже гостро і рішуче нагадала моїм супутникам наказ, який вони одержали в Липі, і доручила їм, щоб вони впродовж півгодини організували зв'язок. Це допомогло. Правда, спочатку мої охоронці виправдувалися, що вони безпомічні супроти місцевих членів організації, але погодилися на мою вимогу погрозити їм зброєю. І справді, коли Вільха спрямував свій пістоль у груди станичного, той зобов'язався виконати наказ. Я не могу сказати, що місцеві члени ОУН були боягузи чи безідейні, вони тільки легковажно поставилися до справи, не повірили, що у мене дійсно важливе діло, а особливо боялися посилати своїх людей в невідоме.

За якийсь час один з чоловіків привів молодого хлопця-зв'язкового, тільки просив, щоб ми йшли у відповідній віддалі від нього у тій частині села, де були німці, а як небезпека мине, він зажде на нас і заведе нас до другого села на зв'язок. Ми мусіли на це погодитися, бо іншого виходу не було. Для більшої безпеки я заховала під одежу листи й документи з Липи.

Так ми вирушили дорогою в напрямі головного шляху. Попереду йшов швидкою ходою, не оглядаючись, наш зв'язковий, так наче б він до нас загалом не був причетний. Наша дорога була попри кузню, біля якої німці кували коні. Ми не могли їх обійти, і вони вже нас запримітили. Моя охорона знову завагалася. Для цього була причина. Вони мали при собі пістолі, а німці розстрілювали цивільних людей, в яких знаходили зброю. Побачивши хитання моїх супутників, я люто глянула на них і шепнула, щоб вони не панікували, щоб опанували себе і не звертали уваги на німців. З кузні доходив до нас стукіт молотків і жвава розмова німців. Минаючи їх, я прикрила рукою своє поранене обличчя, ніби від сонця.

Кузня лишалася за нами, ноги ступали по дорозі вільніше, а зв'язковий уже дійшов до головного шляху. Ми приспішили ходу, щоб його не згубити. Переправа через шлях також небезпечна. На ньому вздовж стоять німецькі авта, біля них юрмляться німці, то лагодять їх, то гуртами балакають. На станиці казали нам, що цією дорогою нам треба йти яких п'ять хвилин. Ноги знову згинаються, серце б'ється сильніше. По-дурному було б тепер попасти в руки ворога. Але до Бусовиська я мусіла дійти, зволікати не могла, обминути цю дорогу теж не було змоги. Німці зачіпали мене, щось до нас говорили, але я відвертала від них обличчя і прикривала його, як тільки могла. Ми давно зауважили, як наш зв'язковий перетяв шлях і стежиною по схилу гори сходив на верх, опинився уже в кущах і зник нам з очей. Мабуть, чекає там на нас, як умовлено. А ми маємо ще кількадесят кроків, ще один віз і гурт німців, вони щось голосно говорять, сміються, один рушив до нас, у нього в руках їдунка. Посеред дороги зупинився і сьорбає. У нас відлягло на серці. Ще крок і ми вже повернули на стежку. Віддиhaємо наче після перегонів. У кущах віднайшли зв'язкового.

Довго не відпочивали. До сусіднього села, Недільної, було ще добрих дві години маршу, і я поспішала. Ми йшли по узбіччю гори, то лісом, то полонинами. Сонце пекло, і спрага допікала. Нарешті ми спустилися в долину, перейшли ще трохи полем й увійшли в село. Тут відразу помітили, що опинилися у зовсім іншій ситуації. У Недільній панувала наша влада. По вулицях крутилося багато стрільців УПА, в горішніх будинках було приміщення командування загону, санітарний пункт і станиця місцевої поліції. Ми зайшли насамперед на місцеву станицю зв'язку, а зв'язковий з Жданної повернувся додому. Ми тут трохи відпочили, і тому що я хотіла довідатися про ситуацію на фронті, про німців у цих районах, я попросила, щоб мене завели до командира відділу УПА.

Та на мене чекала прикра несподіванка. Мене повідомили, що моя група вже давно не є в Бусовиську, що вона вирушила в дорогу вже другого дня після мого від'їзду. Провідник не залишив для мене

жадних інших вказівок, як і не повідомив про напрям свого маршру. Я мала діяти за моїм старим пляном, себто їхати на Краків або на Команьчу, а звідти до Братіслави.

Я не мала ще ясно обміркованого рішення, як мені пішки здоганяти змоторизовану групу, але я знала, що тепер охорона мені не потрібна, зрештою, згідно з наказом з Липи, тут кінчалися їхні обов'язки. До Бусовиська було відносно близько, може, десять кілометрів, але туди я тепер вже не плянувала йти. Отже, я щиро подякувала Степанові та Вільсі за їхнє товариство та виконання завдання, передала через Степана привіт командирові з Липи і відпустила їх. Вільха таки зараз помандрував до своєї жінки, бо мав відпустку, а Степан приєднався до однієї групи упівців, яка за кілька днів плянувала вирушити горами до Липи. Хочу згадати, що Степан був хлопець молодий, яких дев'ятнадцяти років, ще досить зелений і дуже не вироблений. Знав трохи околиці і більше нічого. Можливо, що вояк з нього не був поганий, але в мандрівці виявився мало досвідченим. Моторніший і рішучіший був Вільха, хоча це був тільки сільський дядько, але природно інтелігентний.

Тепер я залишилася таки сама. Ніхто мною не турбувався, ніхто за мене не відповідав. Я мусіла сама дбати про себе і своєю второпністю та спритом доходити свого. Від командира станиці я довідалася, що фронт вже наближається, що він сам стягає свої частини з околиць, і за кілька днів вони залишать село, щоб вирушити глибше в гори. Згадував, що він на другий день висилає підводу за якимсь ділом до Устрік Долішніх, і, якщо я хочу, можу до них присісти, а в Устріках сісти на поїзд, що йде до Кракова. Це була дуже принадна пропозиція, а про мою дальшу дорогу поза Краків я покищо не думала. Я була виснажена довгим маршрутом по горах, мої черевики і одяг були нижче всякої критики, мій вигляд і фізичні сили жалюгідні. Найбільше розчарувало те, що коли мені здавалося, що я вже так близько до мети, бо до Бусовиська залишався ще один день маршру, і після довгої мандрівки я могла скласти звіт провідникові про виконане діло, я стала перед ще більшою проблемою: можливо, небезпечнішою мандрівкою без охорони з важливими документами, які несла. Зрештою, це мало триматися в таємниці, і ніхто з довілля не знав, що я з важливими дорученнями прямую на захід.

До кімнати командира увійшов один упіст, і в ньому я впізнала свого дуже доброго товариша з часів навчання, з яким ми ще не так давно відзначали наш «півдиплом». Я йому дуже зраділа, бо принаймні була людина, яка мене знала, яка могла прийняти мене

не холодними словами командира, але по-товарицьки, дружньо і психічно скріпити мене на дальші мандри. Я вийшла з ним надвір, щоб вільніше поговорити. Вже вечоріло. Ми проходжувалися дорогою сюди й туди. Мене цікавило, як він опинився в УПА, які його пляни, обов'язки, що він знає про інших наших товаришів. Він був пригноблений, мабуть, від перевтоми або від думок про перспективи підпілля в лісах під більшовицькою окупацією. Вже тепер важко було їм прохарчуватися, погано з одежею і загалом з інтендантурою. У свою чергу він питав мене, чи я відходжу з командиром у ліси і чи ми ще зустрінемося в підпіллі.

Раптом до нас наблизився якийсь гурт. Здалеку я впізнала, що це були більшовицькі полонені з невеликою охороною УПА. Вони йшли мовчки, похмуро, обличчя в них були вихудлі, що ще більше підкреслював густий заріст. «Чи це більшовицькі партизани?» — питала я свого товариша. «Так, — казав він, — це наші полонені. Деякі з них називають себе українцями, а дехто навіть виявляє бажання приєднатися до УПА. Ми інформуємо їх про мету нашої боротьби, даємо наші видання, спростовуємо брехні, які про нас поширює більшовицька пропаганда. Але ми мусимо мати на увазі також те, що між полоненими можуть бути агенти Москви, яких нам пляново підсилають. Перевірити це дуже важко, зокрема тепер, коли наближається фронт і коли ми самі вирушаємо в гори. Як у таких умовах можна стерегти полонених?» «То куди ж їх тепер ведуть?» — з острахом спитала я. «Не знаю, це вирішуватиме командир», — відповів мій друг. Ми йшли далі. Він мовчав. Мовчала й я. Я думала про жорстоку дійсність війни та про лихоліття нашого народу.

Розмова між нами якось не клеїлася. Я не знайшла бажаної підтримки на дальшу дорогу. Довкола відчувалося тривожне вичікування більшовиків.

Ми повернулися на квартиру командира, і я йому сказала, що готова завтра їхати його підводою до Устрік Долішніх. Таки на цій самій квартирі я заночувала, а раненько, побажавши моєму другові бадьорости, сили і твердої віри у нашу боротьбу, відїхала.

Довга, далеченька була дорога до Устрік Долішніх, але ми подолали її впродовж двох днів. І я вже не біла її своїми покаліченими ногами, а їхала на возі. Устріки Долішні — це мале містечко з залізничною станцією, населення наполовину польське. Коли ми приїхали на зв'язок, я дізналася, що вже три дні не ходять поїзди, мабуть, рейки збомблені або з якоїсь іншої причини. Казали натомість, що поїзд ходить до Сянока, отже треба мені дістатися туди, а звідти їхати поїздом до Кракова. Дехто радив мені вийти на шлях і проситися в німців, щоб підвезли. Німці інколи людей підбирали, а я могла ще вивяснювати, мовляв, здоганяю рідних, що виїхали раніше. Я вирішила спробувати щастя, але тому що вже

наближався вечір, треба було цей плян відкласти до наступного дня.

Мене завели до одної хати на ночівлю. Господарі були ще дуже молоді, мною зовсім не клопоталися, сказали мені, що вони в хаті не ночують, йдуть кудись у гороби, бо бояться поляків, які в тих околицях нападають на безборонних українців. Мені вони постелили на горищі в куточку, за якимись старими речами, що мали служити мені за барикаду. Ще було зовсім ясно, коли господиня поставила біля моєї постелі склянку молока, замкнула хату і пішла ночувати, а я сиділа там, наче у в'язниці. Сон мене зовсім не брав. Я наслухала, чи не йдуть поляки, боялася, щоб вони не підпалили хату, і так промучилася до ранку. Сподіваного нападу, на щастя, не було, господиня повернулася додому і, давши мені поспідати, випустила на волю. Я пішла на шлях з надією, що німці візьмуть мене на авто.

Але шляхом сунули самі танки, страшні-престрашні, з мовчазними чорними дулами гармат. І тягнувся їх нескінченний шнур, а години минали одна за другою, і з ними гасла моя надія так легко дістатися до Сянока. Я сиділа при шляху і не мала відваги піднести руку, щоб зупинити залізну машину, зрештою, й не думала, що мені дозволять на ній їхати, та й нікого з німців не бачила на верхах машин. Вкінці я вирішила щось діяти, бо плян їхати з німцями виглядав зовсім нереально.

Я знову повернулася до зв'язкової хати, але нікого там не застала. Крутилася поблизу хати, очікуючи якоїсь живої душі, аж десь невдовзі по полудні з'явилася дівчина, яку я пізнала минулого дня на зв'язку. Я представила їй нездійснимий плян їхати з німцями до Сянока і попросила її, щоб доставила мене туди організаційним зв'язком. Вона почала кривитися, кажучи, що в них немає відповідних людей, що вони не мають часу, що готуються до оборони перед поляками, що загалом часи тепер непевні. Я почала її переконувати, що у мене важливе діло, що мені залежить на поспіху, що я мушу дістатися до Кракова, вкінці сказала, що це їхній обов'язок мені допомогти, бо на це власне існує мережа зв'язків, і я вимагала, щоб вони мене відставили чи пішки, чи в інший спосіб на зв'язкову лінію в напрямі Сянока. Дівчина вийшла з хати і за яку годину повернулася з хлопцями й двома вельосипедами. Я була страшенно рада з такого роду транспорту, бо він швидший і не так утомлює, як мандри пішки.

Дорога була добра, і ми їхали швидко. Ми минули декілька сіл і в'їхали в село Угерці. Тут зв'язковий з Устрік Долішніх мав мене передати далі, а сам повертатися додому. Та в селі був якийсь надзвичайний рух. Чоловіки стояли гуртами на дорозі і голосно розмовляли, вимахуючи руками, інші вешталися по подвір'ях з якимись міхами, виносили їх кудись у поле, дехто гнав худобу в

ліси. Складалося враження, що люди готуються до татарського наїзду. Кілька сміливіших зупинилися й спитали, куди ми їдемо. Я відповіла, що хочу дістатися до Сянока, бо думаю, що звідти курсують ще поїзди до Кракова. «Люди добрі, — мовив до мене один дядько, — таж у Ліську вже більшовики, вчора висадили міст на шляху до Сянока, то як ви туди хочете добитися?»

Гнітючою несподіванкою була для мене ця новина. Поїхали ми до станичного, і я зараз таки розклала мапу, дарунок командира з Липи, і почала міркувати що мені тепер робити, кудю йти. Дорога на Сянік-Краків була виключена. Залишалася ще друга можливість: йти через Команьчу на Словаччину, йти якнайскорше, щоб більшовики не ставали мені на п'яти.

Станичний, молодий інтелігентний селянин, нарікав на своїх людей з організації, мовляв, організаційна мережа у тих теренах зовсім недавно побудована, люди мало вироблені, недостатньо свідомі, не розуміють наказу, легковажно ставляться до обов'язків. Я відчувала, що ця його довга розповідь зводиться на те, що він не має нікого, щоб послати зі мною до другого села на зв'язок. Він казав ще, наче виправдуючися, що о цій порі важко в селі когось знайти, що хлопці при роботі, щоб, отже, я почекала до завтра. Я пробувала вияснювати: завтра вже можуть тут бути перші більшовицькі стежі, а мені спішно, я виконую важливе завдання, на мене ждуть провідники, від яких я одержала доручення. Я не можу гаяти ні хвилини. Мені треба йти. Станичний слухав мовчки.

На подвір'ї крутилася дівчина-підліток. Це була сестра станичного. Я попросила його, щоб він послав її зі мною. Він не був з цього задоволений, але вкінці погодився, тільки просив, щоб я не йшла полем разом з нею. Вона буде йти попереду з кошиком, ніби до родичів на друге село. Це на випадок зустрічі з більшовиками. У самому селі вона може йти вже зі мною і заведе мене до зв'язкової хати. Вона, правда, до організації не належить, але знає, до кого зайти.

Я взяла в руки свою торбу, плащ і рушила в дорогу. Дівчина провадила полем, вузькими межами, скорочуючи дорогу. Вона постійно оглядалася довкола, бо вістка про більшовиків з Ліська вже була на вустах у людей. Я також боялася, бо знала, що мене чекало, якби вони мене тут зловили, не місцеву людину, не по-сілському вдягнуену, з особистими документами з-під Львова. Документи з Липи я була готова у критичну мить знищити.

Ми щасливо дійшли у друге село на зв'язок, де я мусіла переночувати. Я була втомлена, і, що важливіше, вночі було небезпечно йти. Другого дня я, на жаль, не пройшла багато кілометрів. Часто зв'язкова хата була замкнена, люди були при роботі в полі чи в лісі. Не раз треба було довго ждати, просити, а навіть грозити, заки знайшовся хтось охочий повести мене далі.

Третього дня я добилася зі зв'язковим до села Нижня Жерниця і зайшла до хати станичного. Господар, літній чоловік, саме був на подвір'ї і спитав нас непривітним голосом чого ми прийшли. Я насамперед його чемно привітала і попросила зв'язку до дальшого села в напрямі на Команьчу. Господар виглядав не так непривітно, як перелякано. Він скрикував, розмахуючи руками, що йому до всього байдуже, що він з цим більше нічого спільного не має, що боїться і щоб я цієї ж хвилини забиралася з його подвір'я геть, бо у Вижній Жерниці є вже більшовицькі партизани. Сказавши це, пішов до хати і замкнув за собою двері. Я глянула на зв'язкового, наче питаючи, чи, може, ми не туди попали, чи він не заблудив, але він запевнив мене, що ми на властивому місці, а далі вияснив, що зв'язок тут зовсім недавно створений з людей звичайних, трохи свідоміших господарів, які щось чували про підпілля й ОУН, але ще ніколи нормально не працювали.

Я не знала, що мені робити. Сіла на призьбі під хатою і чекала. Мені було ясно, що такого чоловіка не зворушать ні погрози, ні жадні накази, що його треба взяти тільки серцем. По хвилині зв'язковий легко постукав до дверей, і господар вийшов. Я спитала його дуже чемно, чи далеко звідси до Кальниці, чи дорога безпечна, чи є дороги, якими можна оминати більшовицьких партизанів, і, не чекаючи відповіді, почала розповідати йому, що йду здалека, що виснажена, що по дорозі мала прикрі пригоди, що була ранена. А далі почала розказувати про нашу УПА, про хлопців і господарів, які так віддано й щиро працюють, а я сама несу їм дуже важливі речі, це діло дуже пильне, і мені треба якнайскорше туди дістатися. Може, кожний з них, казала я, хотів би безпечно сидіти дома, спати в хаті, їсти добре, а вони мучаться по лісах, без потрібних харчів, у постійній небезпеці.

Дядько трохи зм'як. Казав, що він також добрий українець, що допомагає УПА, що навіть дав корець бараболі і муки, коли приходили до нього збирати. Але тепер він боїться, бо більшовицькі партизани появляються в різних місцях, що вони йому зробили б, коли застали б мене в нього на подвір'ї. Я гірко усміхнулася і спитала, чому він думає тільки про себе? А що зробили б більшовики зі мною, якби мене тут захопили? Він все ще може відпекатися від мене, бо господар на своєму обійсті, а я з далеких сторін, чого, отже, тут шукаю? Більшовики швидко розібралися б у цій справі.

Так минали хвилини, а мені доводилося розкушувати цей твердий горіх, але вкінці я таки його роззбрóла. Він покликав свого сина-підлітка, велів йому запрягти коней до воза і відвезти мене до Кальниці. Як я від'їздила, він ще раз запевнив мене, що він добрий українець, що дбає про нашу справу, про УПА. Я була дуже зворушена його жестом, бо мало було надій на такий поворот справи. Хлопчина гнав коней, і ми вже під полудень доїхали до села.

Я раділа, не передбачаючи, що тут на мене чигає інша прикра пригода.

Хлопець завернув коні на подвір'я, куди йому велів батько, заждав, поки я зійшла з воза, а тоді нічого нікому не сказавши, вдарив по конях батою і відїхав. З хати тоді вийшла молода господиня. Я її поздоровила і, показуючи на хлопця, що відїхав, сказала, що він привіз мене сюди на станицю і що я хочу говорити зі станичним чи зв'язковим. Молодиця відповіла, що її чоловік пішов кудись у село і незабаром повернеться. Я сіла на подвір'ї і чекала. Справді, невдовзі прийшов зв'язковий і, оглянувши мене недовірливим оком від стіп до голови, велів мені йти за собою. По дорозі я почала розпитувати його, чи далеко більшовицький фронт, чи немає в околиці більшовицьких партизанів, про ситуацію в селі, але він тільки щось відбуркував, поглядаючи скося на мене. Мене це ніяк не знеохочувало, бо за своєї мандрівки я зустрічала різних людей і вже нічому не дивувалася. Він запровадив мене до однієї хати, пошептав щось господареві і вийшов, щоб за яких десять хвилин знову повернутися ще з двома чоловіками. Я зорієнтувалася, що це хата станичного і що господар є станичним. Він обережно почав випитувати мене, хто я, звідки йду і куди. Обходячи конспіративні справи, я сказала йому, що дуже здалека, що я відповідальна за важливу справу, що доказом є мій втомлений вигляд і знищена одежа, що я маю йти ще далеко, і просила його дати мені дальший зв'язок на Команьчу. «Як же ви можете вимагати від мене дальшого зв'язку, коли ви не прийшли до мене по зв'язковій лінії?» — відповів, усміхаючись, станичний. В його голосі я відчула презирство і задержуватість сільського мудрагеля. І хоч як я доводила йому, що мене привіз зв'язковий з Нижньої Жерниці, і хоч як описувала вигляд господаря, його сина і господарство, він твердо не вірив, що я прийшла легально зв'язковим шляхом. Він вимагав від мене, щоб я назвала псевдоніми станичного в Криниці або повітового провідника.

До цього допиту вже прислухалася чимала громада людей, які тим часом увійшли до хати, і станичний почав тішитися, що загнав мене в кут, бо я не знала ніякого псевдоніма, про які він мене питав. Я йому вияснювала, що коли йду здалека, аж з-під Болехова, не можу знати кожного станичного, воно мені й не потрібне, якщо зв'язок правильно функціонує. Я знала окружних провідників і їх назвала, але він їх не знав, бо це було вище його компетенції, і почав мудрувати, викрикуючи, що, мовляв, він знається на таких птицях, як я, щоб я йому не морочила голови різними вигадками, що він старий член ОУН, сидів рік у польській в'язниці, його там добре вишколили й обдурити себе він не дасть. Після того, він заявив, що я заарештована, що вони в селі мали вже декілька таких випадків і швидко впоратяться зі мною.

Я побачила, що тут жартів немає, що станичного не переконають ніякі логічні аргументи, що він самодур, абсолютний володар у своєму селі, з озброєною боївкою під своєю командою, словом, обмежена людина з необмеженою владою. А такі бувають дуже небезпечні.

Я вирішила змінити тактику, піднесла голос і сказала йому, що якби він вчинив наді мною самосуд, якби мене не стало, то «гора» його вдсятеро більше покарає. Я йду у важливій місії, провід про це знає, на мене чекають. Обставини в дорозі змусили мене міняти напрям, а якщо вони не вірять, можуть відставити мене до окружного провідника і переконатися у правдивості моїх слів. Станичний не здавав легко своїх позицій. Проте, мабуть, його припущення, що я більшовицька агентка чи зрадниця, дещо захиталося, і він почав патетично розповідати про свої патріотичні подвиги.

Я була люта до сліз. Години минали, і я, замість іти вперед, доганяти свою групу, могла спочити ось тут, за хатою станичного чи в лісі як зрадниця. І як мені врозумити цього мудрагеля? Я сиділа з грізною міною, майже не слухаючи його базікання, і роздумувала, що мені тепер робити. У шлунку з голоду крутило, голова боліла, а серце заливали розчарування і смутку. Я пригадала молитву, і поволі це привернуло мені рівновагу, віра вступила в душу.

Вже чоловіки порозходилися, а станичний все ще тримав мене в непевності, що він думає зі мною робити. Він, мабуть, сам не знав, як йому з честю вийти з цієї ситуації, бо остаточно перестав гороїжитися і грозити. Потім якось вийшов з хати і за хвилину вернувся з малою, може, вісьмилітньою дівчинкою і сказав мені, щоб я цієї ж хвилини забиралася з його хати, дівчинка покаже мені стежку, що веде через поля, а далі до Туринська, але щоб я пам'ятала, що я тут у нього ніколи не була, що я можу собі бути ляшка, чи «руска», чи навіть українка, його це зовсім не обходить, хай я собі йду на чотири вітри, він нічого про мене знати не хоче. Він ще додав, що я повинна знати, що в околиці є поляки, і якщо я ляшка, можу сміливо туди йти. Він просто виштовхував мене у плечі з хати і казав, що воліє не брати моєї чорної душі на своє сумління.

Але я рішила не поступатися і заявила, що не піду, вимагаю нормального зв'язку до найближчого села. Мене огорнув смертельний страх, коли я подумала, що можу взагалі втратити цей надшарпаний зв'язок і опинитися серед чужих людей чи своїх, які інколи гірші від чужих. Проте станичний страшенно нетерпеливився. Було ясно, що він хотів мене позбутися так, щоб цього ніхто не бачив, і сказав мені, що не буде бруднити своєї руки на мені, але зацькує мене собаками, якщо я не піду. Він казав, що, мовляв, він і так повівся зі мною по-людяному і що я повинна бути йому вдячна, що можу вийти жива з його села. Сльози сорому, образи і

люті залили мені обличчя, і я без слова пішла слідом за дівчинкою. Бо що ж було мені робити?

Сонце вже хилилося до заходу. Я йшла з опущеною головою і нічого не бачила довкола себе, крім витоптаної стежечки і босих порепаних ніжок моєї провідниці. Не знаю, чи йшли ми селом, чи поза городами, але наша виправа тривала яких дві години доки дівчинка зупинилася, обернулася до мене і, показуючи ручкою вперед, сказала, що я мушу перейти ще оце поле, далі горбок, другий, тоді ще один, а там уже буде видно село. Вона мусить вертатися, а мені вже не буде важко потрапити до Туринська.

Я подякувала дівчинці, і вона побігла додому. Не оглядаючись на неї, я попленталася полем, тоді пройшла один горбок, другий і почала відчувати сильну втому. Переді мною на обрії заходило сонце. Мені не було вже спішно. Нитка зв'язку була порвана. Я не мала у цю мить ніякого спеціального бажання в душі, начебто хтось обірвав не організаційний зв'язок, а нитку моїх душевних прагнень. Моя стежинка у напрямі призахіднього сонця на обрії могла б бути вічною, і я була б щаслива. Та стежка вийшла на польову дорогу, що спиналася на горб. Праворуч від дороги темнів ліс. За нього сховалися останні промені сонця. Села не було видно, воно було в долині. Видно було тільки верхи садів, і чути далеке гавкання собак. Кілька кроків від дороги, проти лісу, лежали грубі колоди дерева. Я присіла на них. Не мала відваги йти до села, не мала певности, чи не попаду в руки полякам. Поглянула на колоди і подумала, чи не могла б на них провести ніч, але сусідство лісу мене лякало. Раптом почула тупіт кінських копит і людські голоси. Польовою дорогою їхали вершники. Один, два, три... десять, п'ятнадцять... Моє серце на мить завмерло. Це були люди в одностроях, вони весело гуторили, у легкому присмерку я пізнала їхні бронзові однострої і почула угорську мову. Вони були мені не такі страшні, як німці. Минаючи мене, вони щось приспівували, сміялися, зачіпали мене, але, на щастя, сиділи на конях і не зупинялися. Коли вже завсім стемніло, я таки зважилася йти в село. Накинула на себе плащ, торбу в руки, поправила документи, що гнітили мої ребра і пішла в село. Вже бачила перед собою перші хати. Серце билосся сильно, але ноги самі несли.

Раптом з-за дерева вискочив вояк з крісом і крикнув: «Стій!» У першу мить я подумала, що вже пропала, але швидко усвідомила, що викрик був українською мовою і що переді мною стоїть стійковий вояк УПА. Я страшенно зраділа і засипала вояка питаннями, з яких він нічого не розбирав. Нарешті сказав, що заведе мене на станицю УПА, а там з'ясується хто я.

На дорозі перед першими хатами стояло багато вояків. Коли я зрівнялася з ними, вони обступили мене і почали засипувати питаннями: хто, звідки, куди йду тощо. З хати вийшов командир і

почався допит. На нещастя, я не знала ніякого псевдоніма з тих, які він згадував, але назвала псевдонім окружного Сяніччини Хмеля. Я розповіла командирові, як, ідучи сюди, втратила зв'язок, як не знала, в яке село попаду, що мене чекає. Командир був чоловік інтелектуальний, не допитував детально про те, чого я з огляду на конспірацію не могла йому сказати, повірив, що я дію з доручення організації і тому тут опинилася, й обіцяв зв'язок до Команьчі, де саме на той час був осідок окружного провідника Хмеля. Після того завели мене до хати, в якій дали їсти, там я й переночувала. Була щаслива, що знову серед своїх людей, повна надії, що невдовзі таки доб'юся до своїх. Раненько вирушила з двома увічцями до Команьчі. Це були останні мої кроки в Карпатах, на українській землі, і я сумним поглядом прощалася з усім довкола себе.

У Команьчі був великий рух. Люди вовтузилися з возами, було багато піших з клунками, усі кудись поспішали. Саме перед станицею Хмеля я зустріла свою подругу Любу Маївську. Вона сиділа на возі і тулила до себе однорічного сина, який жалібно плакав. Вона хотіла дістатися за кордон і, як почувла, що я туди також прямую, просила, щоб я їй товаришила і допомгла їй з дитиною.

Ми зайшли до станиці Хмеля, і зв'язковий представив мені його. Та я не вірила своїм очам. Виявилось, що славний Хмель, про якого говорили від Недільної до Команьчі, — це мій друг Микола Радейко і хлопець моєї сестри. Ми обоє надзвичайно зраділи з зустрічі, проте моя радість швидко притемнилася, коли Микола поінформував мене, що вся наша група два дні раніше, на чолі з провідником, переїхала автами границю на Словаччину. Отже, мені доведеться «на зелено» їх через кордон здоганяти. Мені сказали, що найбезпечніше буде йти потоком яких чотири кілометри, але цю можливість я відкинула, бо Люба була з дитиною і клунками. Тоді Микола підшукав певних людей, які за віз і пару Любиних коней обіцяли безпечну переправу. Ми таки не галяли ні хвилини. Попрощавшись з Миколою, ми рушили в дорогу.

Спочатку їхали на возі, але як наблизилися до прикордонної смуги, мусіли залишити віз і йти пішки. Люба несла дитину, а я свої та її клунки. Потім мінялися. Треба було йти тихо лісом та кущами під гору і не відставати від наших провідників. Вони йшли попереду, розглядаючи терен, інколи давали нам знак рукою, і ми присідали за кущами чи деревами. Люба тулила до себе дитину, яка жалібно хлипала. Ми наблизилися до границі. Крізь дерева було видно прикордонний неутральний пояс. Наші серця билися приспішено зі швидкої ходи під гору і ще більше з хвилювання. Ми побачили прикордонників, які розходилися в протилежних напрямках. Коли вони розійшлися далеко один від одного, провідники дали нам знак, що треба бігти. Раніше вони попередили нас, що на кордоні ми мусимо бігти швидко і тихо через неутральний пояс.

Ми очунали від сильного напруження, коли зсунулися по каміннях у лісі по словацькому боці. В наших очах були сльози. Сльози радості з щасливої переправи, але й смутку, бо рідна земля була вже за нами, може, надовго, може, назавжди. Ми важко відсапувалися, а дитина спокійно спала.

Провідники підвелися, і ми поспішили за ними. Тепер ми сходили з гори вниз і давали волю відпруженим нервам. Коли крізь дерева почало проглядати поле, а далі село, наші провідники сказали, що вони своє завдання виконали, попрощалися з нами і відійшли назад у гори, а ми попрямували в село. Дитина збудилася, захотіла їсти, пручалася на руках, важко було її нести, шнури клунків також вгризалися в руки. Нарешті ми вийшли на дорогу, по якій сновигали військо й цивільні люди. З нашим виглядом, клунками і заплаканою дитиною ми звертали на себе увагу перехожих, вони зупинялися, щось говорили до нас, забавляли дитину. Нас це тривожило, бо, не маючи потрібних документів і не знаючи словацької мови, ми боялися, що матимемо неприємності, і були щасливі, коли дійшли до села та, користаючи з гостинности першої хати, сховалися від людей.

Однак наша мета була ще далеко. Маючи малу дитину, Люба здалася на мене, і, зрештою, тільки я мала від свого провідника адресу в Межиляборцях та кличку на зв'язковий пункт, як також у Братіславі. Тому я залишила Любу з дитиною в селі, а сама пішла до Межиляборця на зв'язок за поданою адресою. Мене бентежив мій зовнішній вигляд ще більше, ніж у горах. У моїй знищеній дорогою сукенці й у черевиках, розбитих у Карпатах, я звертала на себе увагу нормально вдягнених людей. Дзеркала я не мала, то й не знала, як виглядаю на обличчі. У такому стані я вирушила до Межиляборця, малого, претенсійного, чистенького словацького містечка. Я просила Бога, щоб ніхто з перехожих до мене не звертався, бо не хотіла зрадити себе незнанням словацької мови. Тому намагалася робити вигляд місцевої людини, але в цьому мені не зовсім щастило. Вже в самому місті причепився до мене якийсь тип, і хоч я не говорила до нього, відвертала голову в інший бік, він довгий час волочився за мною.

Нарешті якось відв'язалася від нього, розпитала про бажану адресу і знайшла зв'язкового. Це був постійний мешканець Межиляборців, українець, робітник. Та багато він мені не поміг. Він сказав, що раненько відходить поїзд до Братіслави, обіцяв, що у сусідстві при станції він піднаїде для нас нічліг, очевидно, за плату. Я не мала словацьких грошей і заставила в нього свій годинник, щоб мати на квитки до Братіслави. Таки зараз же повернулася до села, до Люби, і ми перенеслися зі всіма клунками та дитиною до замовленої хати на ночівлю, щоб бути близько до станції. За малі гроші ми дістали скромненьку вечерю і за столом мусіли

розмовляти з цікавими словаками. Посходилися ще й сусіди, щоб поглянути на утікачів і послухати наших розповідей.

Наші співрозмовці були, без винятку, радянофіли, ставилися до нас неприхильно, як до своїх ворогів і німецьких коляборантів. Вихваляли Радянський Союз і життя в ньому, хоч самі там ніколи не жили. Ми опинилися в дуже прикрому становищі, не могли говорити ясно і відверто про більшовиків, бо наші слухачі були б і так нам не повірили. Ми мусіли крутити й вигадувати сприйнятні для них причини нашого виїзду. Ми хотіли якнайскорше звільнитися від тих наївних людей і, нарікаючи на змучення, полягали спати.

Встали раненько, взяли дитину і клунки, подякували й заплатили словакам за нічліг та подалися на залізничу станцію. Пішла я купити для Люби і для себе квитки до Братіслави, але тут виявилось, що за наші гроші можемо заїхати лише до Пряшева. Не було вибору. Ми купили квитки і пішли до поїзду. По дорозі роздумували, як роздобути грошей на дальшу дорогу. Бо, крім Братіслави, я не мала у Словаччині ні знайомих, ні зв'язку. Люба мала вуйка у Відні і думала про те, як туди дістатися. У її клунках були дві пляшки чистої горілки, що було на тодішній час чистим скарбом. Тільки йшлося про те, як такий товар реалізувати.

Приїхали до Пряшева. Люба заходилася коло дитини, а я почала на станції розглядатися за відповідною людиною, якій можна було б продати горілку. Не було в мене ніякого досвіду в таких комерційних операціях, але мусіла щось робити. Та саме тоді пролунав сигнал протиповітряної оборони і в одну мить станцію наче вимело. Не залишилося нікого з подорожніх, крім нас й одного поліцейця. Я почала з поспіхом звивати наші клунки, а Люба перевивала малого. Поліцейць почав допитувати, чому ми досі не побігли до сховища. Хоч ми нічого не вяснювали і поспішали, він ближче до нас приглянувся і скрикнув: «А, біженці! Ходіть за мною», — і завів нас на подвір'я станції, де було вже більше таких, як ми, разом близько двадцятки. Вони стояли, обвішані клунками, на загородженому подвір'ї під вартою кількох поліцаїв. Ми зрозуміли, що нас заарештували. Втекти звідси не було можливості, бо з клунками і дитиною не можна було непомітно прослизнути. Може, я сама могла б пробувати щастя, алеж не могла залишити саму Любу з дитиною, тим більше, що вона переживала нашу невдачу і боялася німецьких таборів до яких німці забирали втікачів. Про ті табори ходили дуже погані чутки. Серед наших нових товаришів недолі ми зустріли одного українця, який казав, що має нагоду передати листа «на волю», і Люба швидко написала до свого вуйка, просячи допомоги.

Ми перебули на цьому подвір'ї до вечора. Загальний настрої був дуже пригноблений, наче між справжніми в'язнями. Увечері заїхав на подвір'я великий віз, запряжений кіньми, поліцаї

допомогли людям поскидати клунки на нього, і тоді сумний похід рушив зі станційного подвір'я кудись до тимчасового табору. Перехожі на хідниках дивилися на нас співчутливо, кидали нам у торбинках свіжі булки. Моє становище було куди краще від Любиного. Я була сама і сподівалася, що мені якось пощастить вирватися з табору. Одне, що мені боліло і турбувало, — це документи, які я несла з Липи. Чи доручу їх колись згідно з призначенням, чи зможу взагалі їх зберегти в таборових обставинах? Мене огорнув глибокий сум і жаль, бож мета моєї мандрівки була вже ось-ось зовсім близько, тільки рукою сягнути, — а тут нова загроза і невідоме майбутнє.

Раптом з моїх роздумів збудив мене радісний вигук: «Люба! Люба!» Ми не стямилися, як хтось потягнув нас обох за руки, і ми опинилися на хіднику. Нашим рятівником, наче посланцем з неба, був Гриць Барабаш, теж член ОУН, представник нашої місії на Словаччині, який випадково проходив вулицею й упізнав нас серед похнюплених біженців. Прикриваючи нас собою, Гриць провадив нас у бічну вулицю. Такий раптовий поворот у нашому становищі пригломшив нас безмежною радістю. Гриць поінформував нас, що тут, у Пряшеві, є наша група, і саме до них він нас провадить. Через кільканадцять хвилин ми вже були серед них. Схвильована несподіваним щастям, тим, що я нарешті добилася до своїх, що моя відповідальність за важливі документи вже закінчилася, я дякувала Богові за порятунок. Марта та інші подруги прийняли нас дуже сердечно, щиро нами заопікувалися. Як ми трошки відпочили і підкріпилися, вони почали розпитувати, як і чому нас затримали словаки. Та розповідати не було часу, бо через яких дві години до нашої кімнати увійшов Гриць і сказав, що ми мусимо повертатися до табору і там переночувати, а вранці він прийде й офіційно нас звільнить. У руках адміністрації табору є особисті дані про нас, як також і клунки, без яких Люба з дитиною не могла обійтися. Ця вістка не захмарила нашого погідного настрою, бо ми знали, що опинилися вже під опікою своїх людей.

Моя мандрівка закінчилася. Фізична втома і голод пішли в забуття по кількох днях. Синяк довкола ока і шрами на обличчі ще якийсь час нагадували про недавні переживання. Та тільки мені, бо інші члени нашої групи не мали часу цікавитися моїми пригодами. А мені важливе було те, що я принесла умовлений зв'язок з рідними землями, ну, і сама пережила свої пригоди.

ЧИ ТРЕБА ПРОДАВАТИ ХЛІБ РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗОВІ?

Максудов

В європейських та американських газетах я часто натрапляю на твердження, що продаж хліба СРСР нічим принципово не відрізняється від постачання йому промислового обладнання, тому що хліб дозволяє Радянському Союзові закріпити внутрішнє становище, пом'якшує незадоволення населення своїм урядом. Крім того, перепродуючи зерно Кубі, Індії, Анголі, Етіопії, Південному Йєменові та іншим країнам третього світу та соціалістичного табору, всім державам, що їх СРСР включив чи збирається включити в орбіту свого впливу, Радянський Союз посилює свою імперію і тим самим створює загрозу для Заходу.

Мені, недавно прибулій людині з СРСР, це твердження здається глибоко помилковим.

Можливо, що деяким політичним діячам західних країн альтернатива продажу зерна СРСР уявляється так: не буде хліба і м'яса в Радянському Союзі та підвладних йому державах, населення буде незадоволене режимом, влада буде почувати себе невпевнено, побоїться активно виступати проти Заходу, — ось вам і послаблення напруженности. А там, дивись, режим і впаде під натиском обуреного населення!

Громадяни СРСР добре розуміють всю безпідставність подібних надій. Можливо, що вони не були б цілком безпідставними, якби існував бодай якийсь зворотний зв'язок між режимом і населенням. Та його, на жаль, немає. Якби влада могла впасти або бодай захитатися від незадоволення громадян, то вона давно вже не існувала б. Не на підтримці громадян в СРСР та підвладних державах тримається радянський устрій, а з допомогою потужного апарату тиску на тих громадян. І єдиною реакцією на можливе незадоволення буде збільшення того тиску, «закручування мутр».

Чи добре це для Заходу? Напевно, ні. Купівля зерна Радянським Союзом перша і покищо, мабуть, чи не єдина прикмета його миролюбства. Це у відомій альтернативі «гармати чи масло» вибір на користь «масла». Це — перша неспівна прикмета, що режим розглядає населення не просто як «гарматне м'ясо», а згоден витратити частину своїх величезних ресурсів для задоволення його потреб. А що більше влада буде зважати на інтереси своїх підданих,

то більше сил та засобів вона буде вкладати в задоволення їх практично не обмежених матеріальних потреб, то менша буде «загроза для Заходу». Бо загрожує Заходові зовсім не радянська людина, що потребує хліба та масла, а її могутні господарі.

Масло замість гармат — це завжди добре, і не лише для самої радянської людини, але й для всіх заляканих її сусідів. Факт цей настільки очевидний, що не потребує доведення при допомозі відомостей про зовнішню торгівлю СРСР. Але й ті дані також підтверджують висловлену вище думку. Скористаємося деякими числами з річного статистичного довідника «Внешняя торговля СССР», що публікується в Москві.

Перший важливий факт, який слід узяти до уваги, полягає в тому, що Радянський Союз, продовжуючи традицію дореволюційної Росії, аж до 1972 року був великим експортером зерна на світовий ринок. Уже в 1920 році, в розпалі громадянської війни, коли велика кількість людей помирала з голоду, експорт зерна з СРСР перевищив імпорт. Не на багато, лише на 3,3 тисячі тонн, але все ж перевищив. Ці декілька мільйонів кілограмів хліба могли б врятувати багато десятків або навіть сотень тисяч людей від голодної смерті, але вони були вивезені з країни.

Експорт зерна з СРСР продовжувався і за передвоєнних років. Кожнорічно продавалося кілька мільйонів тонн зерна та купувалося промислове обладнання. Навіть у страшному 1933 році, коли близько 6 мільйонів осіб померло голодною смертю, з країни було вивезено 2 289 тис. тонн зерна (а куплено 130 тис. тонн). Майже по кілограму щоденно могли б отримати кожен з тих невинно замучених. Але вони загинули, а влада такою страшною ціною діставала сталь, рури, верстати.

І в 1946 році, після спустошливої війни, при страшному неврожаї, коли голодувало півкраїни, держава знову продавала хліб (1 766 тис. тонн зерна було експортовано і 205 тис. тонн куплено). Продавали, хоча загальний збір зерна на душу населення був майже удвічі менший, ніж перед революцією. Продавали незалежно від урожаю. Продавали на протязі всіх сталінських років. Покупцями того, відірваного від голодних ротів гіркого хліба були розвинуті промислові держави: Великобританія, Бельгія, Фінляндія. Мені здається, що купівля хліба у голодної країни повинна викликати набагато поважніші сумніви у керівників сусідніх країн, ніж проблеми, пов'язані з продажем зерна.

За Хрущова зростали врожаї й одночасно швидко зростав експорт зерна. У 1962 році він вже досяг понад 7 мільйонів тонн; наступного року різниця між експортом та імпортом зменшилась до 3 мільйонів тонн, а в 1964 році Радянський Союз уперше закупив більше зерна, ніж продав — 4,8 мільйонів тонн. Воістину важко переоцінити революційність цього кроку. Звичайно, був поганий

врожай. Алеж цей «поганий» удвічі перевищив «добрий» врожай 1933 року і в півтора рази — врожай повоєнних років. Та і в порівнянні з дореволюційним часом на душу населення було зібрано не набагато менше. І раптом, замість того, щоб продавати чергові мільйони тонн та закупити промислове обладнання, держава погодилася витратити частину своєї дорогоцінної валюти на потреби і так «квітучого», як брати сталінськими мірками, населення. Щоправда, то був тимчасовий захід. Через два роки експорт знову перевищив імпорт, але ще через п'ять років, у 1972 році, Радянський Союз перетворився на покупця зерна, імпортуючи кожнорічно 10—20 мільйонів тонн. При чудових врожаях (вище 220 мільйонів тонн), як у 1976 та 1978 роках, при середніх (близько 200 мільйонів тонн), як у 1977 та 1979 роках, при поганих (нижче 170 мільйонів тонн) — СРСР купує зерно. Купує, хоча середній збір за останні десятиріччя як за абсолютним об'ємом, так і на душу населення, перевищує все, що країна знала будь-коли за хрущовських, сталінських чи досталінських часів. Купує, витрачаючи мільярди валютних карбованців.

Часто запевняють, що купівля зерна — то якась радянська хитрість, з допомогою якої творять величезні запаси. Я не знаю об'ємів збудованих і проєктованих в СРСР елеваторів, але думаю, що подібні об'єкти досить просто фіксуються при допомозі супутників і відомі на Заході краще, ніж власний врожай та споживання хліба в СРСР.

Немає також сумніву, що в СРСР існують військові запаси. Це відоме кожному, кому доводилося в 1963 році купувати в ма'газинах ґрунтовно припсовані крупи та муку. Та все ж очевидно, що роблена за кордоном купівля зумовлена в першу чергу поточними потребами. Вона тісно пов'язана з розмірами врожаю і практично не залежить від ринкової ціни. Радше навпаки: чим вищі ціни на зерно на світовому ринку, тим більший об'єм закупів Радянського Союзу. Закупи не для сьогоднішніх потреб, а про запас можна було б безболісно зробити в півтора рази дешевше, заощадивши мільярди доларів.

Досить часто можна також почути, що, перепродуючи хліб, СРСР посилює свій політичний вплив. Експорт зерна з Радянського Союзу складає від 10 до 30% купленого зерна. Число споживачів радянського зерна в наші дні вкрай обмежене. 70% експорту випадає на долю НДР, Польщі, Чехо-Словаччини. Одержують свою децицю Куба та Північна Корея, В'єтнам та Монголія. Цим коротким переліком можна майже повністю вичерпати список покупців радянського хліба. Третій світ (Індія, Етіопія, Ангола та інші країни) обходяться без радянського зерна, надаючи, можливо перевагу радянським «гарматам».

Та й держави, що дістають радянський хліб, утримуються в

радянській імперії не завдяки тим обмеженим постачанням, а силою більш надійною — власною та радянською зброєю. Напевно саме тому з найбільшими своїми покупцями (НДР, Чехо-Словаччиною та Польщею) Радянський Союз не дуже панькається, знімаючи їх у випадку невдач з постачання або помітно скорочуючи його. Так сталося в 1976, 1978 та 1980 роках. Кубу та Корею, щоправда, ті скорочення не зачепили. Напевно у відносинах з цими країнами СРСР доводиться розраховувати не лише на військові залоги, але і на постачання товарами.

У цілому з усією відповідальністю можна твердити, що закуплений на Заході хліб Радянський Союз використовує не для розширення свого політичного впливу, а для прогону мешканців вже існуючої радянської імперії. Така політика є не загрозою Заходу, але, навпаки, свідчить про відносну людяність режиму, дозволяючи мати надію, що не все втрачене.

Прямо протилежний вплив має постачання промислового обладнання, яке відразу або в найближчій перспективі послужить закріпленню та посиленню радянської військової сили. Постачання техніки та фінансування того постачання є реальною загрозою, причому такою ж поважною, якою був промисловий розвиток III району перед другою світовою війною.

Західнім політичним діячам та економістам потрібно цілком чітко розмежувати інтереси радянського народу та держави і саме з цього виходити в своїх рішеннях.

Хліб, масло, м'ясо, сорочки, взуття — все, що призначене для споживання населення СРСР та його сателітів, — продавати можна й потрібно.

Комп'ютери, верстати, рури, патенти й будь-яку технологію — все, що уможливіє дальший розвиток радянської промисловости та збільшення військового потенціалу держави — продавати не можна.

Тільки таким шляхом Захід зможе зменшити загрозу, яка на нього насувається.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

РОЗРАХУНОК З СОВІСТЮ

Напередодні сповнення 85 років життя Наталі Ужвій відвідав її кореспондент часопису «Культура і життя». Очевидно, стан здоров'я акторки не був найліпшим, коли кардіологи дозволили кореспондентові говорити з акторкою лише п'ятнадцять хвилин. Цей факт, так би мовити, згадується побіжно. Зрозуміло, що годі було б і вимагати ідеального стану здоров'я у людини напередодні 86 року життя. Може, саме тому інтерв'ю перетворилося на своєрідну сповідь акторки.

Відповідаючи кореспондентові, Ужвій зачіпає багато питань. Вона говорить про великі штати українських театрів під цю пору, коли з вистави у виставу зайнято лише максимально... десяток осіб; про те, що сучасні драматичні актори не мають голосових реєстрів. У них вони однакові для трагедії, драми чи комедії, тобто вони не підготовані до різних жанрів. Говорить акторка і про профанацію, коли актори читають перед радіомікрофоном вірші поетів, яких вони знати не хотіли і про твори їх зневажливо говорили перед тим. Закидає акторка сучасним режисерам брак знання психології, відсутність у режисерів педагогічних здібностей. І нарешті, Ужвій висловлює зневагу до тих режисерів, які допускають погану мову на сцені...

Але центром інтерв'ю лишаються слова Ужвій про справу професійної підготовки актора до сцени. Тут вона, не вагаючись, відповіла, що, на її думку, «найліпше готував актора до сцени, до завжди сучасної гри Лесь Курбас. Про його метод перетворень, — продовжує акторка, — театрознавці пишуть по-своєму. Я ж маю на увазі передусім те, що Курбас давав метод, за допомогою якого актор міг найкраще перетворитися, найкраще перетлітися в свого героя. Ми були акробатами, гімнастами, фокусниками, балеринами, знали можливості свого голосу, як співаки, вчили мову, як лінгвісти. Ми опановували абсолютну правду, найтоншу психологічну достовірність діялогу і пізнавали міру тієї правди, тієї вірогідности в різних соціальних групах. Ми вивіряли міру правди в різних жанрах. Усе це разом формувало актора, якому жодна жанрова, стилістична, естетична буря не страшна».

Ці слова Ужвій про діяльність Л. Курбаса ніяк не розходяться з тим, що вона сказала напередодні останньої прем'єри Л. Курбаса («Маклена Граса», 1933). Як свідчить у «Споминах» Йосип Гірняк, режисер скликав головних акторів «Березоля» до свого помешкання після його візиту до секретаря ЦК КП України Павла Постишева. Той вимагав від Курбаса засудити свою попередню діяльність, на що мистецький керівник «Березоля» не погодився. Коли Курбас того вечора зазначив, що його скоро може не бути між акторами, і прохав продумати, чого прагнув «Березіль», Наталя Ужвій з рясними сльозами кинулася на груди Курбаса, залепнюючи його, що без нього театр і актори не можуть існувати.

І от відшуміла вистава «Маклени Граси». Увільнили Курбаса від обов'язків мистецького керівника і позбавили звання народного артиста. Кілька днів після того начальник культури ЦК скликав основний ансамбль

акторів «Березоля» і намагався заспокоїти присутніх з приводу цієї трагічної події. Але сталося тут щось цілком інше. «Несподівано, — оповідає Гірняк, — Наталя Ужвій підвелася зі стільця і темпераментно стала запевняти партійного достойника та нове керівництво театру, що, мовляв, нічого особливого не трапилось... що цю операцію слід було вже раніше провести, бо мистецький керівник Лесь Курбас, під впливом ВАПЛІТЕ та драматургії Куліша, завів театр на політично-ідеологічні манівці, що Курбас витрачав багато часу на нікому не потрібні формалістичні експерименти».

«Я слухав Ужвій, — продовжує Гірняк, — і дивувався, до чого ницість може довести людину! Таж кілька днів тому вона так само заливалась сльозами на грудях Леся Курбаса і запевняла його в своїй відданості його творчим стремлінням та ідеям!».

Остання розмова Гірняка з Ужвій відбулася в грудні, напередодні його арешту; Ужвій переконувала Гірняка в konieczності пристосування.

«Одного ранку, — оповідає Гірняк, — я сидів біля вікна в коридорі, коли з кабінету директора вийшла Наталя Ужвій — одягнена в котикове манто, на обличчі приманливий усміх нафарбованих уст, а під пахвою том Й. Сталіна „Вопросы ленинизма“. Вона присіла біля мене й заговорила:

— Юзку! Що з тобою? Чого ти мучишся? Хіба ти не бачиш, що життя не стоїть на місці? Воно міняється і нас міняє? Не губи себе! Про твій внутрішній стан уже чимало розмов!

«Я встиг їй тільки відповісти:

— Наталю! Не турбуйся мною... Маєш ось лектуру під пахвою. Вивчай... — коли тут вийшов директор Лазоришак, і вона, знітившись, попрощалась і побігла за новим начальством».

Вище згадувалося, що сама Н. Ужвій зазначала, ніби жодна жанрова, стилістична буря не була страшна акторам «Березоля». Досить тільки подивитися на її невеликий, але різнобарвний репертуар. Там поруч з царицею Алісою в «Пролозі» Л. Курбаса та С. Бондарчука фігурує графиня Джулія в «Змові Фієско в Генуї» Ф. Шіллера, нахабна україножерка Тьотя Мотя з «Мини Мазайла» М. Куліша чи поліційний агент Лариса з «Пляцдарму» М. Ірчана. Не маємо наміру входити в глибшу аналіз її березільських ролей. Зауважимо лише, що час від часу в неї траплялися «повороти» в минуле. Вона сама ствердила, що... «десяток бентежних років цей театр (себто «Березіль») був моїм університетом, де були радощі творчости і гіркі розчарування, невдачі».

Сумніву нема в тому, що Ужвій лишається найвизначнішою акторкою українського театру 20-их і ранніх 30-их років і що саме її талант розквітнув у «Березолі». Кілька її ролей, зіграних там, яскраво переважають своєю різноманітністю понад тридцять монотонних ролей в Театрі ім. Франка. Та вона мала й не абиякий успіх ще в німих фільмах 20-их років. Але чи Ужвій витримала іспит як людина?

Скажуть, чи це потрібне? Кожна людина має свої вартості і вади. Але на особі Н. Ужвій чи не найяскравіше виявився дух роздвоєности людини в радянській дійсності. Справа не тільки в «хамелеонстві» Ужвій, що проявилася в любови й засудженні Л. Курбаса протягом кількох днів. Справа в подвійності — грати в житті і носити остаточно в собі глибоке почуття любови... Ужвій забракло сили волі порівняно з тими колегами, що лишилися вірні ідеям Курбаса і пішли з ними у світ, як Йосип Гірняк, або як

залишилися в радянській дійсності, обійшли повною мовчанкою його діяльність чи просто оголосили своїми вчителями інших. Ужвій залишилася на півдорозі й до відвертого розрахунку з своїм сумлінням прийшла лише в день свого 85-ліття...

Валеріян Ревуцький

ПРОТЕСТ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ

ЗАЯВА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ З ПРИВОДУ НОВИХ ЗАХОДІВ ДО РУСИФІКАЦІЇ ШКІЛЬНИЦТВА НА УКРАЇНІ

Нью-Йорк, вересень 1983

Русифікація України провадиться систематично вже багато років. У минулому накази і вказівки щодо русифікації були переважно засекречені; тепер про це говорять і пишуть зовсім одверто. Останнім часом її посилення дійшло до таких розмірів, що загрожує цілковитим знищенням української мови.

З «Радянської України» від 27 травня 1983 року довідуємося, що на засіданні Політбюро ЦК КПРС у Москві ухвалено «додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік»; — «у прийнятій з цього питання постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР, — говориться там само далі, — намічено комплекс заходів, спрямованих на створення умов, що полегшують населенню національних республік вивчення російської мови, розширення і поліпшення підготовки вчительських кадрів, підвищення їх кваліфікації». Також «передбачено додаткові заходи по випуску підручників, навчальних посібників, словників, методичної і художньої літератури, по великому поширенню досвіду кращих учителів, партійних і радянських органів, громадських організацій у справі задоволення прагнення молоді, що вчиться, до оволодіння російською мовою».

Посилена русифікація — це черговий наступ режиму на нашу мову і українське шкільництво. Цей наступ прикривається фальшивими «твердженнями», що, мовляв, «у результаті неухильного здійснення ленінської політики» разом з «інтернаціоналізацією» (на ділі — русифікацією) всіх ділянок суспільного життя відбувається «взаємозбагачення і розквіт національних культур», що «широкий простір для всебічного і рівноправного розвитку дістали рідна мова і література всіх націй і народностей СРСР». Також обманною брехнею у цій постанові є те, що, мовляв, «вільне володіння російською мовою, поряд з рідною, як правильно відзначається в листах громадян, що надходять з місць, стає об'єктивною необхідністю і потребою кожного громадянина, служить дальшому зближенню націй і народностей», зокрема цього вимагає «єдиний народногосподарський комплекс», що згадану постанову про «додаткові заходи» прийнято в Радянському Союзі «відповідно до пропозицій, які надійшли з союзних республік».

Вже раніше надходили з різних місць тривожні вістки про посилення русифікації шкільництва на Україні, яке має бути застосоване в шкільному році 1983-84; про збільшення годин російської мови й літератури, перехід на російську мову у викладанні деяких інших предметів, переміщення і призначення «кращих учителів» для викладання російської мови, вивінування всякою допоміжною апаратурою російських кляс та переведення ряду загальноосвітніх шкіл у містах і містечках з «українськомовних» чи «мішаних» на «російськомовні». «Російська мова має стати засобом... єднання і співробітництва» та, «будучи мовою миру і дружби, служить справі людського прогресу».

У зв'язку з цією постановою змінено програми учительських курсів і семінарів, які мали відбуватися влітку ц. р. у Львівській, Харківській і Черкаській та інших областях. Окрема увага звертається на те, щоб заохочувати учнів говорити між собою по-російськи на перервах і «поза школою».

Твердження постанови Політбюро ЦК КПРС про добровільне бажання населення неросійських республік замінити рідну мову російською мовою є суцільною брехнею. Численні протести дисидентів на Україні, у Литві й інших республіках проти порушення людських і національних прав, включаючи мову, недавні демонстрації студентів і робітників у Грузії та Вірменії та захист своїх національних мов є прямим запереченням брахливих тверджень комуністичного режиму.

Конференція українських політичних партій та організацій (КУППО) солідаризується з усіма захисниками національних мов в СРСР та висловлює поновно *рішучий протест* проти чергового посилення Москвою *лінгвоциду* в українській та інших республіках СРСР.

Злочинні пляни Москви вимагають від українців у вільному світі солідарно з діями інших неросійських народів СРСР мобілізації всіх національних сил, щоб допомогти українському народові у його боротьбі з новою посиленою лінгвоцидною загрозою.

Тому конференція українських політичних партій та організацій закликає всі українські організації і громадянство до наступних заходів:

1. Українські наукові, освітні, церковні, молодечі й громадсько-політичні організації мусять невідкладно сконцентрувати свою головну увагу на тому, щоб компетентні державні і науково-громадські кола держав нашого поселення вжили всіх можливих заходів опротестувати і неутралізувати злочинні наміри Москви.

2. Конечно потрібне, щоб наступний конгрес СКВУ поставив своєю головною метою опрацювання й схвалення ряду заходів для оборони українського народу від московського лінгвоциду.

3. Закликати українське громадянство до посиленої всебічної підтримки українського шкільництва у вільному світі, розбудови курсів української мови при університетах та інших школах країн нашого поселення, зокрема при таких українських науково-освітніх установах, як Гарвард, Український Вільний Університет у Мюнхені тощо. Потрібно творити і розбудовувати курси для підготовки викладачів української мови для наших шкіл та кандидатів для підвищених курсів при університетських катедрах. Конечно потрібно максимально підтримувати працю загальнови-знаних наукових установ: НТШ, УВАН, УНІГУ, УВУ та їхніх мовних відділів.

Особливі зусилля потрібно спрямувати на виготовлення підручників з мови і літератури та удосконалення існуючих.

4. Посилити боротьбу за чистоту української мови в нашій пресі, книжкових публікаціях та в повсякденному житті.

5. Докласти максимальних зусиль для розширення й удосконалення українських радіопересилань на Україну з розкриттям злочинів московського лінгвоциду та показу успіхів українського шкільництва на Заході.

Коли грізно посилюється радянсько-російський наступ на саме існування нашого народу, на його мову й національну самобутність, нам треба максимально посилити нашу боротьбу з ворогом і докласти всіх зусиль для врятування нашого народу. Тільки практичними заходами розбудови українських позицій у вільному світі ми зуміємо допомогти нашому народові у його найбільш критичний час.

Президія КУППО: Р. Барановський — голова, М. Воскобійник — заступник, Д. Філь — секретар, А. Камінський — член президії.

ЛАВРЕАТИ НАГОРОДИ НОБЕЛЯ '83

Єдино справедливе рішення Норвезького парламенту нагородити нобелівською премією миру творця і надхненника «Солідарности» Леха Валенсу викликало загальне схвалення в усьому світі. На адресу лавреата надходять привітання з багатьох країн від справжніх борців за мир. Серед інших Польська редакція Радіо «Вільна Європа» переслала привітання від групи українців такого змісту:

«Висловлюємо нашу радість з нагоди нагородження нобелівською премією миру видатної людини, якою є Лех Валенса. Його діяльність, боротьба за права людини, зокрема за права польських робітників, має великий вплив не лише на польський народ, а й на сусідні народи, зокрема на український».

Привітання підписали: Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Борис Левицький, Богдан Осадчук, Леонид Плющ.

Цьогорічну нагороду з літератури одержав англійський письменник Вільям Голдінг. В обґрунтуванні сказано, що нагорода присуджується за низку романів, які відзначаються прозорістю відтворення становища людини в сучасному світі. Урочисте вручення цьогорічних нагород відбудеться 10 грудня в Стокгольмі.

Вільям Голдінг народився 1911 року. Пред тим, як почати літературну кар'єру, був учителем, брав участь у другій світовій війні в якості морського офіцера. Низка його романів, зокрема бестселер «Володар мух» (1954), вийшли мільйоновими накладами багатьма мовами світу.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО ПИСЬМЕННИКА ТА ЙОГО СЕРЕДОВИЩЕ

Книжка Юрія Клинового-Стефаніка «Моїм синам, моїм приятелям» заслуговує не тільки на рецензію, але й на обговорення деяких літературних явищ, які автор насвітлив по-своєму і по-новому. Це стосується, наприклад, Миколи Понеділка, про творчість якого, попри їхню взаємну приязнь, — Ю. Клиновий має критичну думку. Він і назвав усі безкритичні, дитирамбічні рецензії на книжки Понеділка — «панегіричною літературою». Дослівно він написав про це так: «Розглядаючи критично ці писання, треба ствердити, що яких 75 відсотків з них треба зарахувати до панегіричної літератури...» («Моїм синам...», стор. 118).

Погоджуючися з цією його думкою, я її зацитувала в обговоренні книжки Ю. Клинового і на кінці цитати закрила лапки. А далі, уже без лапок, написала від себе: А причина цього та, що наші люди не вмiли відрізнити куди менший літературний талант Понеділка від його акторських умilostей, якими він зачаровував не так своїх читачів, як глядачів і слухачів його виступів на сцені. (Тут уже не було лапок, і читач розумів, що це слова авторки статті, а не автора книжки!) Зрештою, у цій самій статті на сторінках «Визвольного шляху» (квітень 1983, ч. 4) так було правильно й надруковано. Коли ж у «Нових днях» трапилася друкарська помилка, то це не моя вина. Це теж і не вина пана Івана Смолія, коли він у «Сучасності» (ч. 9, 1983) посудив мене за фальшиве цитування.

Дякую за поміщення цього вияснення.

Софія Наумович

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У статті М. Прокола «На новому етапі національної політики КПРС» («Сучасність», ч. 4, 1983), у примітці ч. 11 на сторіці 106 помилково написано, що стаття д-ра Романа Сольчаника появилася в газеті «Свобода». Насправді стаття Сольчаника друкована в англомовному тижневику «The Ukrainian Weekly».

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олександр Смотрич*: Десять скупих віршів.
- 7 *Юрії Клиновий*: Юрій Морачевський, його батьки, його приятель.
- 25 *Петро Одарченко*: Ісидора Петрівна Косач-Борисова.
- 30 *Ісидора Косач-Борисова*: Біографічні повісті про Лесю Українку.
- 41 *Василь Витвицький*: Ходіння по муках.
- 48 Нові переклади з Джона Кітса.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 51 *Анатоль Камінський*: Чи тільки підпілля?
- 58 *Ісак Гейбер*: Людина «нового типу».
- 73 *Богдан Осадчук*: Від брежнєвщини до андроповщини.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 78 *Василь Стус*: З таборового зошита.
- 91 Наступ новітньої валуєщини на українську мову.

СПОГАДИ

- 101 *Л. К.*: Шляхами зв'язкової.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 118 *Максудов*: Чи треба продавати хліб Радянському Союзові?

РІЗНЕ

- 122 *Валеріян Ревуцький*: Розрахунок з совістю.
- 124 Протест проти русифікації.
- 126 Лавреати нагороди Нобеля '83.
- 127 *Софія Наумович*: Лист до Редакції.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
„Renacimiento”
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти передплати нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних представників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передилати з країни, де немає представництва, просимо пересилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

Леонід Плюш
У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Переклад з російської і редакція Марка Царинника.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ.

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,
— етапи боротьби молодого ідеаліста й вченого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору.

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Йосип Гірняк
СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sucasnist

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj

254 West 31st St. 8th Floor

New York, N. Y. 10001

USA